

Darius Kuolys

KOVOS DĖL RESPUBLIKOS:
LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS
SAULĖLYDŽIO PATIRTIS

Anotacija. Studijoje pateikiamas Respublikos sampratos senojoje Lietuvoje tyrimas, remiantis XVIII amžiaus medžiaga, kuri leidžia antrojoje XVIII a. pusėje Lenkijos-Lietuvos valstybėje vykusias politinio ir kultūrinio gyvenimo permainas interpretuoti kaip pilietines kovas dėl Respublikos – dėl jos išsaugojimo ir patobulinimo. Svarbi šių kovų priemonė buvo polemė ir proginė raštija, taip pat politinė publicistika. To meto šalies literatūra ne tik perėmė Apšvietos idėjas, bet ir atsigręžė į Lietuvos bei Lenkijos politinės minties tradiciją, ją aktualizavo bei reinterpretavo. XVIII a. antrosios pusės LDK tekstai grįžta prie XVI a. svarstytų klausimų: tautos ir luomų sampratos, valstiečių ir miestiečių teisių, bajorijos laisvių ir savivalės, Lietuvos valstybės savarankiškumo. XVI–XVII a. kurtą Lietuvos Respublikos doktriną jie papildė naujais aspektais. Greta tradicinės bajorų respublikos ideologijos, Lietuvoje grįstos lietuvių bajorų kilmės iš romėnų mitu, išryškėja ir moderni visų luomų piliečius jungiančios respublikos samprata. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1770 m. perspausdinamas dar 1577-aisiais čia išleistas lenkų publicisto Andrzejaus Frycziaus Modrzewskio veikalas *De Republica emendanda* (1551) lenkiškas vertimas, smerkęs bajorijos savivalę, pasisakęs už teisinę luomų lygybę. Lietuvoje į lenkų kalbą išverčiamas Jeano Jacqueso Rousseau darbas *Considérations sur le Gouvernement de Pologne et sur sa Réformation projetée* (1771), siūlęs reformuoti Abiejų Tautų Respubliką, suteikiant pilietines teises miestiečiams ir valstiečiams.

Pirmojo Vilniaus universiteto rektoriaus Petro Skargos keltas tėvynės gelbėjimo idėjas aktualizavo ir išplėtojo XVIII a. pabaigos pamoksluose Mykolas Pranciškus Karpavičius. Baro ir Targovicos konfederacijų tekstus, Ketverių metų seimo ir Tado Kosciuškos sukilimo publicistiką jungia ta pati laisvos respublikos išsaugojimo problematika bei žlungančios tėvynės gelbėjimo retorika. Nors aptariamus tekstus skiria skirtingos laisvės sampratos, skirtingi požiūriai į respubliką, bet iki pat LDK saulėlydžio juose išlieka ryški savarankiškos Lietuvos Tautos, Lietuvos Respublikos projekcija.

Raktažodžiai: Lietuva–Istorija–Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė, 1569–1795; lietuvių literatūra (lenkų); lietuvių literatūra (lotynų); Karpavičius, Mykolas Pranciškus; Kosčiuška, Tadas; Baro konfederacija, 1768–1772; Targovicos konfederacija, 1792–1793

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenė – *communitas Magni Ducatus* – jau nuo XVI amžiaus buvo telkiama neva iš romėnų paveldėtos *lietuvių respublikos* mito. Lietuvos bajorai – politinė krašto bendruomenė – laikė save Lietuvon su Palemonu atvykusių kilmingų romėnų palikuonimis, Romos respublikos laisvės idealų ir pilietinių dorybių paveldėtojais bei saugotojais. Po Liublino unijos šis Palemonijos mitas vis tvirčiau imtas jungti su lenkiškuoju Sarmatijos mitu, bet savo įtakos Lietuvos visuomenės politinėms laikysenoms ir elgsenoms neprarado¹. Kaip *LDK respublikos* samprata, palemoniškasis ir sarmatiškasis respublikos mitai kinta XVIII amžiaus antroje pusėje – reformistinių siekių ir desperacijos kupiname Lenkijos ir Lietuvos valstybės saulėlydyje? Kuo grindžiami Respublikos saugojimo ir atnaujinimo planai? Kaip respublikos doktriną papildo ir keičia Apšvietos idėjos? Kaip šios idėjos ir senieji

¹ Darius Kuolys, „Sarmatyzm a piśmiennictwo barokowe Wielkiego Księstwa Litewskiego“, in: *Barok: Historia-Literatura-Sztuka*, Warszawa, 1996, t. III/2 (6), p. 141–152; Darius Kuolys, „Alberto Vijūko-Kojalavičiaus istorinis pasakojimas: Respublikos kūrimas“, in: Albertas Vijūkas-Kojalavičius, *Lietuvos istorijos įvairenybės*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, d. 2, p. 368–410.

mitai lemia skirtingas politinės bendruomenės narių elgsenas? Tai Lietuvos kultūros istorikų dar menkai tyrinėti, bet atidesnio dėmesio verti klausimai. Straipsnyje, remiantis to meto raštija, mėginama juos bendrais potėpiais aptarti. Siekiama išryškinti XVIII amžiaus tekstuose dėstytus skirtingus laisvos valstybės išsaugojimo projektus: vieni jų buvo grindžiami esamos valstybinės santvarkos ir iš protėvių paveldėtų papročių gynimu, kiti – valdžios struktūrų ir valdymo reformų siekais, sektinų šios srities užsienio patirčių perėmimu. Nagrinėjama, kaip valstybės gelbėjimo programos imamos sieti su visuotiniu visuomenės išlaviniu bei modernios atviraluomės pilietinės tautos sukūrimu. Išsamiau aptariamos dviejų pagrindinių dėl Respublikos ateities kovojusių politinių stovyklų pozicijos: valdovo ir jį supusių intelektualų bei nuoseklių respublikonų. Šios stovyklos skyrėsi turėtomis ir gintomis Respublikos vizijomis, tačiau jas jungusi ištikimybė respublikos ir laisvės idealams leido tartis dėl bendrų valstybės raidos gairių.

„LAIMĖS METAI RAMYBĖS
UOSTE“

Abiejų Tautų Respublikos valdovu išrinktas Žygimantas Vaza 1588 metų sausio 28 dieną patvirtino Trečiąjį Lietuvos Statutą ir, pasak privilegijos, davė *juo naudotis visiems Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės luomams visais būsimaus laikais*². Politinė lietuvių bendruomenė tuomet suvokė Statutą kaip dokumentą, atkuriantį po Liublino unijos pažemintą Lietuvos Respubliką – *šlovingą valstybę* – ir laiduojantį jai savarankišką ateitį. Teisynu siekta suteikti Lietuvos politinei tautai amžinybės matmenį: jos nepriklausomas gyvenimas čia kildintas iš *seniausių laikų* ir *amžinųjų protėvių*, o ateitis nukreipta į *visus būsimaus laikus*. Statutas skelbė jau didžiojo

² Statut Vialikaga Kniastva Litauskaga 1588, galouny redaktor I. P. Šamiakin, Minsk: Belaruskaja Saveckaja Encyklapedyja imia Petrusia Brouki, 1989, p. 42–43.

kunigaikščio Vytauto gintą nuostatą, kad lietuvių bajorija *visada* buvusi laisva³. Šią prigimtine laisvą tautos būklę Lietuvos valdovai įpareigojami išsaugoti per amžius. Pasak Statuto, Lietuvos didysis kunigaikštis prisiekia savo ir būsimų didžiųjų kunigaikščių vardu, kad ne tik kunigaikščius, ponus, bajorus, riterius, bet ir *miestiečius bei visus paprastus žmones (vsich ludej pospolitych) Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir visose šios valstybės žemėse saugos, saugos jų krikščioniškas laisves, kuriomis jie [naudodamiesi] gyvena kaip laisvi žmonės, nuo seniausių laikų iš amžinųjų savo protėvių laisvai rinkdamiesi sau viešpačius ir valdovus – didžiuosius lietuvių kunigaikščius*. Šiomis laisvėmis Lietuvos gyventojai prilygstantys visoms krikščioniškoms tautoms⁴. Teisyną lydincioje pakanclerio Leono Sapiegos pratarinėje LDK luomams tvirtinama, kad lietuvių laisvė esanti išskirtinė, nes jie patys kuriasi įstatymus, kuriems privalas paklusti ir jų valdovas:

Tokia tad yra mūsų laisvė, kuria mes prieš kitas krikščioniškas tautas didžiuojamės, kad valdovo, kuris pagal savo valią, o ne pagal mūsų teises viešpatautų, neturime ir kad ramiu gyvenimu bei savo turtu, kaip ir savo gera šlove, laisvai naudojames.⁵

Trečiasis Lietuvos Statutas, apėmęs naujausias savo meto teises iniciatyvas, tarsi apibendrino ir pabaigė XVI amžiaus reformų laikotarpį⁶. Tuometinė lietuvių respublikos santvarka buvo nusakyta kaip pasididžiavimo verta, tobula, taigi – ir nuo nepageidaujamų permainų saugotina. XVI šimtmečio LDK viešajame gyvenime vyravusį kritišką

³ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae: 1376–1430, collectus opera Antonii Prochaska, Cracoviae, 1882, p. 814–815, 836–837; Darius Kuolys, „Lietuvos Respublika: idėjos ištakos“, in: *Literatūros tyrimų erdvės, (Senoji Lietuvos literatūra, kn. 19)*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, p. 168–171.*

⁴ *Statut Vialikaga Kniastva Litauskaga 1588, p. 111–112.*

⁵ *Ibid.*, p. 44–47, *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija: Feodalizmo epocha*, red. K. Korsakas ir J. Lebedys, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1957, p. 486–488.

⁶ Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1988, p. 55–58.

reformistinių santykių su tikrove pamažu keičia pasitenkinimas esama valstybės būkle ir šią būklę aukštinanti retorika, kurią tik laikinai permuša XVII amžiaus viduryje, krašto okupacijos metais, iškilusi dramatiško pesimizmo banga. 1614, 1648, 1693, 1744, 1786 ir net 1819 metais perleistas Trečiasis Statutas buvo raiškiausias Lietuvos Respublikos tęstinumo, jos santvarkos pastovumo simbolis. Statutas visada buvo perspausdinamas kartu su Žygimanto Vazos privilegija ir pamatinius laisvos respublikos principus deklaruojančiomis Leono Sapiegos pratarėmis, kiekvieną kart vis išvardijant lig tol buvusius leidimus ir pažymint, kad teisyne skelbiamas *paties teksto nė kiek nepažeidžiant*⁷.

Palemonišką ir sarmatišką pasaulėvaizdį, nepaisant skirtingų istorinių tradicijų, jungė bendros Abiejų Tautų Respublikos išskirtinumo to meto pasaulyje suvokimas, bajorijos laisvių kultas, Romos respublikos idealų saugotojų savimonė, Apvaizdos saugomos tautos jausmas⁸. Palemoniškoji ir sarmatiškoji ideologijos XVIII amžiuje, skirtingai nei XVI šimtmetyje, aštriau nebekonfrontavo, bet papildė viena kita. *Lietuvos respublikos*, *Lietuvos provincijos* interesų gynėjas jautėsi kartu esąs *Respublikos*, kuri net LDK autorių neretai vadinta *Lenkija*, pilietis. Rūpestis dėl *LDK respublikos* sutapo su rūpesčiu dėl *visos Respublikos* likimo. XVIII amžiaus tekstai liudija tuomet Lietuvoje egzistavus *dvipakopę tautinę savimonę*⁹: Lietuvos bajoro turėta Respublikos arba Lenkijos piliečio savimonė derėjo su jo ištikimybe Lietuvos istorinei bei valstybinei tradicijai, Lietuvos

⁷ Tipiška yra penktojo leidimo antraštė: *STATUT Wielkiego Xięstwa Litewskiego, Naprzód, za Naaśnieyszego Hospodara Krola Jego mosci Zygmunta III. W Krakowie w Roku 1588. Drugi raz w Wilnie, w Roku 1619 [ištis – 1614]. [...] Trzeci raz, za Naaśnieyszego K. J. M. Władysława IV. w Warszawie, w Roku 1648. [...] Czwarty raz, za Naaśnieyszego Krola Jego Mosci Jana Trzeciego w Wilnie w Roku 1698 [ištis – 1693]. [...] (Textu samego niwczynym nie naruszaiąc) Teraz zaś piąty raz, za szczęśliwie panu-iącego Naaśnieyszego Krola Jego Mosci Augusta Trzeciego Przedrukowany, W Wilnie: W Drukarni J. K. M. Akademickiey Societatis JESU, 1744.*

⁸ Mieczysław Klimowicz, *Oświecenie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002, p. 14–15.

⁹ Juliusz Bardach, *op. cit.*, p. 202–203.

politinio savarankiškumo bendroje valstybėje jausmu. Iš Lietuvos kilę literatai ir politikai valstybės saulėlydyje kuria bendrus Respublikos gelbėjimo projektus, gina lietuvių ir lenkų bendro likimo idėją, sykiu su pagarba kalba apie Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. XVIII amžiuje nemaža lietuvių kilmės politikų ir literatų imasi idėjinės lyderystės to meto kovose dėl Respublikos. Savo lietuviška kilmė iš Algirdaičių ir Jogailaičių didžiavosi valstybės reformų projektuotojai Čartoriskiai. Lietuviška kilmė neretai buvo siejama ir su pilietiniu įsipareigojimu tėvų kraštui: 1781 metais Gardine išrinktas Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo maršalu Podolės žemių generolas Adomas Kazimieras Čartoriskis (Adam Kazimierz Czartoryski, 1734–1823) viešoje kalboje teigė, kad *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Provincija dėl mano kraujo turi ypatingą teisę reikalauti iš manęs uolaus aukojimosi*¹⁰. Iš Lietuvos bajorų buvo kilę įtakingi to meto Respublikos intelektualai: istorikas, poetas ir publicistas Adomas Stanislovas Naruševičius (Adam Stanisław Naruszewicz, 1733–1796), dramaturgas Pranciškus Bohomolecas (Franciszek Bohomolec, 1720–1784), poetas, dramaturgas ir publicistas Julijonas Ursinas Niemcevičius (Julian Ursyn Niemcewicz, 1758–1841). Moralinis abiejų tautų visuomenės lyderis Tadas Kosciuszka (Tadeusz Kościuszko, 1746–1817) Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo laikomas *Lietuvos piliečiu, gentainiu*, ir pats teigė esąs *gimęs lietuviu*¹¹. *Savi* bendros valstybės likimu rūpinęsi politiniai ir idėjiniai vadovai mažino ankstesniais amžiais buvusių takoskyrą tarp Lietuvos Kunigaikštystės ir Lenkijos Karalystės, trynė ribą tarp Lietuvos Respublikos ir Abiejų Tautų Respublikos. Vis dėlto iki pat valstybės žlugimo riba tarp palemoniškojo ir sarmatiškojo pasaulėvaizdžių, tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos Karalystės skirtingų valstybingumo tradicijų išliko. Proginėje XVIII amžiaus

¹⁰ *Mowy wyborne po większey części z starozytnych mowcow i dziejopisow zebra-
ne ku sławie i pożytkowi narodu wydane*, t. 2, W Wilnie: W Drukarni J.K.M. przy
Akademii, 1784, p. 182.

¹¹ Juliusz Bardach, *op. cit.*, p. 203.

antrosios pusės LDK literatūroje *būdvardis „palemoniškas“ funkcionavo kaip žodžio „lietuviškas“ atitikmuo*¹².

XVIII amžiaus pirmojoje pusėje LDK viešajame gyvenime vyrauja esamos santvarkos tobulumą teigiantis panegirinis naratyvas. Jis grindžiamas nuostata, kad laisvos Respublikos išlikimo garantas – ištikimybė tradicijai ir paveldėtai politinei tvarkai. Šio laikotarpio tekstai, primenantys patetiškus tikrovės užkalbėjimus, tarsi sustingdo savo meto LDK gyvenimą garbingos krašto praeities ir Antikos vaizdiniuose. Panegirinio pobūdžio Lietuvos giminių istorijos, gausi proginė literatūra, studentiškių pratybų tekstai teigia esamos santvarkos tobulumą. Tokių tekstų pavyzdys – 1723 metais išleistas elogijas. Juo Vilniaus akademija – *Palemono universitetas* – visos Lietuvos *palemoniškųjų miestų sostinės* vardu sveikina Vilniaus vaivada tapusį LDK didįjį etmoną Liudviką Konstantiną Pocių (1664–1730) ir kviečia būti valdovu filosofu, pranašauti, *kaip tai darė Platonas, kad laimingas bus Vilnius, laiminga bus visa Lietuva*. Didysis kunigaikštis Gediminas – *Šiaurės Romulas* – raginamas pasitikti Vilniaus vaivadą ir atverti jam sostinės pilies – *Kapitolijaus* – vartus. LDK didįjį etmoną sveikina ir lemties, panašios į savąją, linki *šlovingasis Lietuvos Makedonietis Aleksandras Vytautas*. Pocių prašomas gražinti *Palemono miestui karališką Konstantino bazilikos didybę, suteikti šiems laikams ilgaamžę laimę ir šlovę*. Tai darytina viešpataujant *Sarmatijos Augustui* (Lenkijos karaliui ir LDK didžiajam kunigaikščiui Augustui II), kuris valdąs kraštą *kaip Augustas Romą*¹³. Įsidėmėtina, kad šiame Apšvietos priešaušrio kūrinyje sureikšminama jau Antikos autorių iškelta politikos ir švietimo jungtis: Lietuvos akademinė bendruomenė,

¹² Magdalena Ślusarska, „Co w Polsce Naruszewicz, to ty jesteś w Litwie“ czyli o litewskich sentymentach Felicjana Wykowskiego“, in: *Senosios raštijos ir tautosakos sąveika: Kultūrinė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės patirtis, (Senoji Lietuvos literatūra, kn. 6)*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, p. 310.

¹³ *Vilniaus pasveikinimas=Gratulatio Vilnae: XVI–XVIII amžiaus tekstų rinkinys*, sudarė Eugenija Ulčinėitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, p. 368–381.

atkartodama Platono *Valstybės* nuostatas, krašto politinę gerovę ir laimę sieja su išsilavinusių žmonių, filosofų valdymu. Tokie valstybės valdytojai, pasak Platono, labiau vertina pareigos vykdymą, jie laiko teisingumą svarbiausiu ir būtiniausiu dalyku, jam tarnauja ir pagal jį tvarko savo valstybę¹⁴.

Panegirinis santykis su LDK tikrove išlieka vyraujantis ir amžiaus vidurio tekstuose. *Jėzaus Draugijos retorijų iškalbos ir poetikos pratybose, atliktose [...] Vilniuje prie Šv. Rapolo bažnyčios 1759–1760 metais ir pirmosios bei antrosios probacijos namuose 1760–1761 metais (Exercitationes oratoriae et poëticae rhetorum Societatis IESU...)* esama studento Juozapato Chelmovskio *Kalbos, šlovinančios Vilniaus miestą. Šios kalbos paskirtis – parodyti, kad Vilniaus miestas šlove niekada nenusileido nė vienam miestui tarp tų, kurie žinomi visame pasaulyje. Jis esąs ne tik garsus, bet ir garsiausias miestas. Vilniaus universitetas nenusileidžia Paryžiui, Leidenui, Londonui ir pagaliau pačiai Romai, kuri pagrįstai gali būti vadinama išminčių motina, o vilniečiai savo papročių gražumu visus kitus pralenkia. Tokią didelę Vilniaus miesto šlovę lėmęs jo įkūrėjo Gedimino autoritetas. Gedimino giminėje neatsirado nė vieno, kuris nebūtų kaip nors ypatingai nusipelnęs Lietuvos Respublikai – in Re Publica Litvana. Pats Gediminas ne tik aprūpino Vilnių tinkamais teisingumo įstatymais, bet ir visiškai sunaikino Rusijos kariuomenę, priverstė Rusiją vykdyti jo įsakymus bei padarė sau priklausomą Prūsiją. Gedimino sūnus Algirdas taip pat sumušė visos Šiaurės Imperatorių¹⁵. Šlovingos ir galingos Lietuvos praeities vaizdai tampa būtini nusilpusios ir nuo stipresnių kaimynų vis labiau priklausomos valstybės *laimingo gyvenimo* jausmui paremti. Jais tarsi kompensuojama dabarties negalia: Algirdas įveikęs ne XIV amžiaus Maskvos didįjį kunigaikštį, bet Rusijos imperiją – visos Šiaurės Imperatorių. Sykiu respublikoniška krašto tvarka įsivaizduojama esanti*

¹⁴Platonas, *Valstybė*, vertė Jonas Dumčius, Vilnius: Mintis, 1981, p. 275.

¹⁵*Vilniaus pasveikinimas=Gratulatio Vilnae*, p. 446–463 (rankraščio signatūra VUB RS F3–100).

senųjų protėvių steiginy: *Res Publica Litvana* kurta Gedimino, Algirdo, Jogailos ir jų palikuonių.

Vyraujantis krašto politinės bendruomenės požiūris į valstybės būklę raiškiai išdėstomas anoniminėje *laidotuvių kalboje šviesiausiam šviesaus atminimo Augustui III, lenkų Karaliui, pagerbti, sakytoje Jėzaus Draugijos Kilmingųjų kolegijoje Vilniuje 1763 metų gruodžio 15 dieną*. Spėtinas šios kalbos autorius – Vilniaus akademijos retorikos profesorius Juozapas Boreika (Józef Boreyko, 1729–1765). Kūrinyje apgailestaujama, jog *mirė karalius, kuriam dorybingai gyvenant laimingai metus leidome. Jis taip išmintingai ir meiliai visus trisdešimt metų laisvą Karalystę valdė, kad mes, lenkai, norėtume, jei tik tai būtų įmanoma, jog šis karalius būtų nemirtingas, ir mielai būtume perleidę dalį savo metų ilgesniam jo gyvenimui, o sykiu – tobuliausiai krašto ir piliečių laimei*. Kuo pasireiškė kraštui laimę teikęs Augusto III valdymas? Visų pirma – *nuostabiu jo maloningumu piliečiams*. Jis mokėjęs valdyti laisvą tautą: visada su ja tarėsis, o ne jai savo valią primesdavęs. Visas riterių luomas *galis paliudyti, kaip dažnai tartis kvietė, kiek daug sušaukė visuotinių seimų, kaip rūpestingai vaivadijoms, pavietams ir žemėms siūlė, kad bendru sutarimu tai, kas Respublikoje nupuolę, pakeltų; tai, kas nusilpę, sustiprintų; tai, kas pagadinta, pataisytų; kad piliečių laisvę, tautos teises, protėvių įstatymus budriai saugotume*. [...] *O jei pasitarimai tuščiai, seimai be naudos prabėgdavo, tai nutikdavo lenkams laisvai sutarus, o ne karaliui griežtai norint*. Toks valdymas lėmęs išskirtinę Respublikos laimę:

prašom nukreipkite savo mintis į apverktiną visos Europos būklę – kokia nesantarvės audra, koks rūstaus karo antplūdis užgriuvo tokias didžias karalystes, tokias galingas tautas ir paskandino išlietame piliečių kraujyje žmonių turtus, išteklius, ramybę ir laimę. Tarp tiekos antplūdžių ir žiaurių vėtrų blaškomų valčių tik Lenkijos Respublika švelnaus valdytojo ypatingo valdymo dėka niekad nepatyrė piktos rūstybės. Kai kitos tautos nelaimėje skendo, mes ramybės uoste laimingai leidome metus. Bet, Lenkų Tauta, ak, į kokią povandeninę uolą tave, vadovo netekusią, fortūna stumia? [...] O Lenkija! O Lietuva! Kas paguos tavo sielvartuos tave nuliūdusią?¹⁶

¹⁶ *Mowy wyborne po większey części z starozytnych mowcow i dziejopisow zebrane ku stawie i pozytkowi narodu wydane*, t. 2, p. 326–332.

Įsidėmėtina kalbos autoriaus nuostata: ištikimybė respublikos principui tvarkyti valstybę bendru piliečių sutarimu yra daug svarbesnė už pačios Respublikos sutvarkymą. Augustas III pavyzdingai *tarnavo Respublikos laimei*, nes liko ištikimas šiam principui, nors jį saugant ir nebuvo įstengta *pataisyti to, kas Respublikoje sugedę*. Beje, valdant Augustui III net 14 iš 15 seimų buvo nutraukti pasinaudojus *liberum veto* teise, kuri ginta kaip *laisvės vyzdys*. Toks išskirtinis Respublikos valdymas ir jo teikiama ramybė bei laimė pabrėžtinai priešinama kitų Europos karalysčių ir tautų vargams.

Respublikai palaimingą paskutiniojo Sakso valdymą šlovino ir Adomas Naruševičius eilėraštyje *Augusto III, Lenkijos karaliaus, Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Saksų elektoriaus, mirčiai 1763 metais*. Pasak jo, Augustas III *sujungė savo asmenyje karaliaus ir tėvo vardą*. Jis Respublikoje *malonią ramybę saugojo*, kuriai esant *valstybės žydi*. Pavaldiniai, šiam valdovui valdant, *ramiai leisdami dienas abejingu žvilgsniu žvelgė į ginkluotą pasaulį*. Jis – *naujasis Augustas, atnaujinąs Lenkijoje aukso amžių*¹⁷. Taigi pabrėžiama ramios, taikios, laimingos Respublikos ir likusio neramaus, ginkluoto, kariaujančio pasaulio antitezė. Augustas III, kaip anksčiau Augustas II, lyginamas su Romos imperatoriumi Oktavianu Augustu: abu valdovai gražinę savo valstybėms *aukso amžių*.

Esamos Respublikos būklės apologija būdinga ir to meto Lenkijos autorių raštams. Didžiulės įtakos lenkų bajorijos pažiūroms turėjęs, sarmatų laisves ir jų papročius aukštinęs, Lenkijos uždaramą nuo Europos skelbęs Andrzejiaus Maksymiliano Fredro veikalas *Politiniai-moraliniai priminimai (Monita politico-moralia)* per 1664–1765 metus sulaukė dvidešimties leidimų. 1764 metais Lvovo akademijos spaustuvėje išėjęs jėzuito kunigo Simono Majchrowicziaus keturių tomų darbas *Laimingas karalysčių pastovumas arba jų liūdnas nuopuolis, laisvoms tautoms prieš akis pateikiamas (Trwałość szczęśliwa*

¹⁷ Adam Stanisław Naruszewicz, *Wybór poezyj z dołączeniem kilku pism prozą oraz listów*, Warszawa: Druk S. Lewentala, 1882, p. 15–16.

królestw albo ich smutny upadek wolnym narodom przed oczy stawione) dar skelbė XVII amžiaus sarmatizmui būdingą istoriosofinę nuostatą, kad lenkų bajorija, kartu su savo laisvėmis ir respublikoniška tvarka, esanti ypatingai Dievo globojama, kad lenkų tautos likimą tiesiogiai tvarkąs Dievas. Tautos esančios laimingos tol, kol gyvenančios pagal Dievo valią. Nuo tikrojo katalikų tikėjimo į protestantizmą nuklydusios Vokietija, Danija, Švedija, Anglija *nupuolė*. Lenkija, skirtingai nei šios žlungančios tautos, klesti pamaldume. Jos laimė remiasi kilmingųjų giminių – *namų* – laime¹⁸.

„TAUTA PALIKTA ANT PASKUTINIO
NUOPUOLIO LAIPTELIO“

Jau pirmojoje XVIII amžiaus pusėje Abiejų Tautų Respublikoje pasigirsta pavieniai kritiški valstybės būklės vertinimai bei siūlymai santvarką atnaujinti. Tokių tekstų autoriai buvo įsitikinę, kad Respubliką išsaugoti įmanoma ne ginant paveldėtą politinę tvarką, bet ją valdymo reformomis keičiant. Iš paprastų mozūrų bajorų Augustavo pavieta kilęs ir LDK pakanclerio pareigas 1699–1710 metais ėjęs Stanislovas Antanas Ščuka (Stanisław Antoni Szczuka, apie 1654–1710) Šiaurės karo laikais pripažino, kad po laimingo Jono Sobieskio valdymo Respubliką ištikęs nuopuolis. 1709 m. Varšuvoje *Atviro Teisuolio* pseudonimu išleistame veikale *Lenkijos užtemimas, viešam pasauliui parodytas (Eclipsis Poloniae, orbi publico demonstrata, autore Candido Veronensi)* siūloma gelbstint Respubliką reformuoti teisminę sistemą – daugiau galių suteikti vaivadijų teismams, pertvarkyti valstybės išdą bei demokratizuoti jo administravimą, samdyti gausią profesionalią kariuomenę, jai vadovauti skirti etmonus tik trejiems metams, o ne iki gyvos galvos. Pasak Ščukos, tam, kad laisva respublika

¹⁸ Władysław Konopczyński, *Polscy pisarze polityczni XVIII wieku (do Sejmu Czteroletniego)*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966, p. 250–254; Mieczysław Klimowicz, *op. cit.*, p. 15–17.

gyvuotų, reikalingas nuolatinis bajorijos švietimas, jos atsivėrimas pasauliui ir savarankiškas mąstymas. Tam *visuose svarbiausiuose karalystės miestuose turi būti prisaikdinti ir gauti atlygį paštininkai, kurie veltui kas savaitę siuntinės bajorijai krašto ir užsienio naujienas. Taip pat visose akademijose ir gimnazijose gaunantys atlygį dėstytojai mokys jaunimą politinės geografijos ir istorijos.* Tarp Ščukos siūlomų Respublikos tobulinimo priemonių – prievartinis visuomenės tautinės ir tikybinės vienovės stiprinimas. Pasak Lietuvos pakanclerio, bendram labai reikėtų *niekšingą žydų minią iš Karalystės išvyti* bei, sekant visa Europa, *erezijas išnaikinti*¹⁹. Taip paradoksaliai kaip Respublikos laisvės sąlyga keliamas ir modernus visuotinio bajorijos švietimo imperatyvas, ir reikalavimas siekti etninio bei konfesinio visuomenės vienalytiškumo.

Apie 1707 metus išsamų Respublikos atnaujinimo projektą rankraštyje išdėstė lenkų bajoras Stanislovas Duninas Karvickis (Stanisław Dunin Karwicki, 1639–1724). Nors ir nepublikuotas jo darbas *Apie tvarkytiną Respubliką, arba Apie taisytinus Lenkijos Respublikos būklės trūkumus (De ordinanda Republica seu De corrigendis defectibus in statu Reipublicae Poloniae)* turėjo nemažos įtakos vėlesniems valstybės reformų šalininkams. Gindamas respublikos santvarką prieš kituose Europos kraštuose įtvirtintą absoliutizmą, Karvickis siūlė lenkams ir lietuviams padaryti savo *laisvę tvarkingą*. Kitu atveju, pasak jo, Respublikai gresiąs žlugimas. Valdžia kylanti iš tautos – bajorijos. Seimeliai užtikrinantys tautos valdžios viršenybę. Kad tautos valia būtų reiškiamą sąžiningai, visų pirma būtina sutvarkyti seimelius: pašalinti iš jų bežemius didikų tarnus, o teisę posėdžiauti palikti tik savo valdas turintiems savarankiškiems bajorams, surašytiems į pavietų ir vaivadijų piliečių sąrašus. Visuotinis Respublikos seimas turėtų dirbti ištisus metus – būti pastovus ir niekieno nepertraukiamas. Pasinaudojus *liberum veto* būtų galima tik atidėti svarstomą klausimą, bet ne

¹⁹ Władysław Konopczyński, *op., cit.*, p. 24–32; *Začmienie Polski światu powszechnemu wykazane, przez Szczerotę Prawdzickiego*, oprac. Fr. Kluczycki, Kraków, 1902.

nutraukti seimą. Kadangi seimus dažniausiai sugriauna didikų arba užsienio rūmų pinigais remiami asmenys, visiems seimo pasiuntiniams reikia užtikrinti materialinę nepriklausomybę – mokėti atlyginimą iš valstybės izdo ir apgyvendinti vaivadijų pastatytuose viešbučiuose. Siekiant *tvarkingos* Respublikos, būtina dalį valdovo turimų galių sugrąžinti tautai. Seniūnijas ir karaliaus valdas reikėtų atiduoti valstybės izdui – stipriai kariuomenei išlaikyti. Ne valdovas, o tauta turėtų skirti valstybines pareigybes: vaivadas ir pilininkus (kaštelionus) rinktų seimeliai, o ministrus ir kitus aukščiausius pareigūnus – slaptu balsavimu seimas. Kariuomenė turėtų būti atskirta nuo politikos: metams seimo renkami etmonai privalėtų rūpintis tik karo reikalais – jie negalėtų būti senatoriais. Sugriežtinti derėtų ir valdovo rinkimus: lenkai ir lietuviai į sostą turėtų rinkti tik vaivadijų iškeltus savos valstybės piliečius²⁰.

Amžiaus pradžioje pavienių autorių keltos *tvarkingos laisvės, Respublikos sutvarkymo* idėjos šimtmečio viduryje sulaukė vis daugiau šalininkų. Abiejų Tautų Respublikos tobulumo ir išskirtinumo mitui pamažu imami priešinti kitų Europos valstybių – *kitų respublikų* – pavyzdžiai. Būsimo Respublikos valdovo tėvas, Mozūrų vaivada, LDK paiždininkis, LDK didžiojo etmono Jono Kazimiero Sapiegos (apie 1642–1720) globotinis, Čartoriskių svainis Stanislovas Poniatovskis (Stanisław Poniatowski, 1676–1762) 1744 metais, prieš pat Gardino seimą, paskelbė *Žemvaldžio laišką kaimynui iš kitos vaivadijos (List ziemianina do sąsiada z innego województwa)*, kuriame ragino bajoriją *pažvelgti į kitus laisvus luomus ir Respublikas Europoje: Anglija nedaug kuo nuo mūsų skiriasi teisėmis ir vidaus santvarka, o kaip gražiai valdosi, kokioje šlovėje gyvena! Olandija, Venecija, Šveicarija išsaugo savo puikumą ir garbę. Turėkime taip pat jėgų, išlaikykime tvarką – ir viską turėsime...*²¹

²⁰ Władysław Konopczyński, *op. cit.*, p. 32–51.

²¹ *Ibid.*, p. 135–139; Richard Butterwick, *Stanisław August a kultura angielska*, Warszawa: Instytut Badań Literackich, 2000, p. 89; *List ziemianina*, in: K. Kantacki, *Poniatowski*, t. 2, Poznań, 1880, p. LXXXIX–CIV.

Respublikos sutvarkymo projektai buvo siejami ne tik su valdymo reformomis, bet ir su naujos piliečių kartos ugdymu – pilietinių dorybių atgaivinimu. Sekdamas Johno Locke'o (1632–1704) idėja moraliai lavinti būsimus tautos vadovus, pijoras Stanislovas Konarskis (1700–1773) 1740 metais Varšuvoje atidaro elitinę didikų mokyklą – Kilmingųjų kolegiją (Collegium Nobilium). Jos paskirtis – išugdyti naują dorų patriotų kartą, kuri reformuotų sergančią Respubliką. Šios mokyklos retorikos programos reikalavo, kad mokiniai kritiškai vertintų svarbiausias visuomenės problemas ir ieškotų būdų, kaip patobulinti tautos papročius, atgaivinti miestus, amatus ir prekybą, pakeisti valstiečių baudžiamą činšu, pataisyti Respublikos santvarką²². Ugdomas naujų laikų patriotizmas turėjo būti veiklus – suteikiantis jaunajai didikų kartai išmanymo ir galių pertvarkyti ydingą krašto tikrovę.

Nuo XVII šimtmečio Lietuvos provincijoje veikę pijorai XVIII amžiaus pradžioje Vilniaus vyskupo Konstantino Kazimiero Brastausko (Konstanty Kazimierz Brzostowski, 1644–1722) buvo pakviesti atidaryti mokyklą ir šalies sostinėje, tačiau susidūrė su atkakliu vietos jėzuitų pasipriešinimu. Stiprios kolegijos Vilniuje pijorams sukurti nepavyko, tačiau jų pastangos čia įsitvirtinti ir veržli švietėjiška veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje privertė atsinaujinti Vilniaus jėzuitus. Šie jau ketvirtajame dešimtmetyje į Vilniaus akademijos mokymo programą įsivedė šiuolaikines prancūzų ir vokiečių kalbas, istoriją ir geografiją. Jėzuitų retorikos pratybose, studentų vaidinamuose seimeliuose ir seimuose pradedama kritiškai žvelgti į valstybės gyvenimą, svarstytos galimos krašto reformos – imamas ugdyti kritiškas ir reformistinis jaunimo santykis su šalies politine tikrove. 1734 metais Vilniaus universiteto spaustuvė išleido retorikos profesoriaus Kazimiero Verbickio (Kazimierz Wierzbicki, 1704–1755) parengtą knygą *Mokyklose besilavinančio jaunimo kalbos, kadaise sakytos įprastuose būreliuose Vilniaus akademijoje SJ*. Šiose kalbose kritikuojami

²² Mieczysław Klimowicz, *op. cit.*, p. 27–31; Richard Butterwick, *op. cit.*, p. 85.

lietuvių ir lenkų papročiai, neigiamai vertinamos įvairios santvarkos ydos ir net *liberum veto*. 1742 metais išleistoje *Kalbų seimeliuose ir seimuose instrukcijoje, trumpais punktais išdėstytoje* ne tik įspėjama dėl valstybės nepriklausomybei kylančių grėsmių, smerkiamas *liberum veto*, bet ir siūloma valdovui imtis Respublikos reformų: padidinti kariuomenę, sustiprinti gynybinius įtvirtinimus²³. Amžiaus viduryje Vilniaus universitetas retorikos, istorijos, geografijos dalykus, mokyklinio teatro spektaklius vis nuosekliau siejo su naujo pobūdžio pilietiniu ir patriotiniu ugdymu: vienas svarbiausių mokyklos tikslų tapo rengti jaunimą krašto ateičiai. Universiteto ir jame nuo 1742 metų veikusios, o 1752-aisiais savarankiška mokykla virtusios Kilmingųjų kolegijos profesoriai siekė Lietuvos didikų ir bajorų vaikams įdiegti *poreikį atnaujinti Tėvynę*²⁴.

XVIII amžiaus vidurio Vilniaus universitete aktualizuojamas Markas Tulijus Ciceronas, Romos respublikos idealus ir pilietines dorybes gynęs autorius. Akademijos spaustuvė lotynų ir lenkų kalbomis leidžia jo kalbas, laiškus, filosofijos ir retorikos darbus²⁵. Juozapas Boreika 1763 metais išspausdina laisvai perdirbtą Cicerono retoriką – *Gražbylystės mokslą, iš M. T. Cicerono knygų [...] į lenkų kalbą išverstą*. Čia iškeltas uždavinys atgaivinti retoriką tiesiogiai siejamas su pilietinių dorybių atkūrimu. Pasak J. Boreikos, iškalbos gebėjimai esą būtini krašto jaunimui kaip pilietinės veiklos pagrindas. Jie reikalingi tam, kad piliečiai galėtų *seimuose bendrą gėrį virš asmeninio iškelti*,

²³ *Mowy exercytującey się w szkołach młodzi, niegdyś na zwykłych akademikach w Akademij Wileńskiej S. I. miane...*, [Wilno]: Druk. J. K. M. Akad. Wileńsk. S. I., 1734; *Instrukcja o mowach na seymikach y seymach w krótkie punkta dla wiadomości, pożytku y tańcieyszey mow na congressach publicznych trafiających się elaboracji zczynającey, albo dysponującey się publice, traktować młodzi ułożona a żądającym mieć jakąkolwiek o radach wolnego swego narodu informacyą do upodobania podana r. p. 1742*, Wilno: Druk. J. K. M. Akad. S. I., [1742]; Ludwik Piechnik SJ, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 4: *Odrodzenie Akademii Wileńskiej, 1730–1773*, Rzym, 1990, p. 17–18, 72–73.

²⁴ *Ibid.*, p. 29, 54–56, 63, 66, 71, 172.

²⁵ Kastutė Čepienė, Irena Petrauskienė, *Vilniaus Akademijos spaustuvės leidiniai 1576–1805*, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinė biblioteka, 1979, p. 210–212.

seimeliuose sutarimą pasiekti, tribunoluose ir teismuose šventą teisingumą deramai išsaugoti. Tokių gebėjimų stoka prisidėjusi prie Respublikos nuopuolio. Tad siekdami sustiprinti Respubliką turėtume teisingai gražbylystei gražinti deramą vietą valstybės gyvenime ir atkurti jos įtaką tautos reikalams. Viena iš privalomų geros iškalbos sąlygų – gerų autorių ir jų išmintingų knygų skaitymas²⁶. Taip Vilniaus universitete sujungiami pilietiniai Antikos idealai su Apšvietos idėjomis ir palenkiami Respublikos atgaivinimo projektui.

Kritiški valstybės būklės vertinimai padažnėja ir sustiprėja pastangos reformuoti valstybę paskutiniaisiais Augusto III gyvenimo metais. Pagrindiniai pertvarkų projektai tuo metu kuriami Čartoriskių stovykloje. LDK kancleris Mykolas Frydrichas Čartoriskis (Michał Fryderyk Czartoryski, 1696–1775), jo brolis Podolės žemių generolas Augustas Aleksandras Čartoriskis (August Aleksander Czartoryski, 1697–1782) bei šio sūnus Adomas Kazimieras Čartoriskis (Adam Kazimierz Czartoryski, 1734–1823) stojo griežton opozicijon Augustui III ir ėmėsi brėžti alternatyvų Respublikos raidos kelią.

1760–1763 metais iš spaudos išeina keturi S. Konarskio veikalo *Apie sėkmingą tarimosi būdą arba įprastų seimų išsaugojimą* tomai. Pirmieji du tomai buvo parašyti dar šeštajame dešimtmetyje, bet iki tol nepublikuoti. Trečiąjį ir ketvirtąjį tomus Konarskis parašė, veikiamas Adomo Kazimiero Čartoriskio ir remdamasis iš jo gauta informacija apie politinę Anglijos santvarką²⁷. Dėstydamas Respublikos atnaujinimo programą, Konarskis rėmėsi Karvickio rankraščiniais tekštais, Charles'io Louis Montesquieu (1689–1755) veikalu *Apie įstatymų dvasią* bei jo *Mintimis apie romėnų didybės ir žlugimo priežastis*, Anglijos parlamentarizmo pavyzdžiais, tačiau svarbiausias jo inspiracijų šaltinis buvo Ciceronas – valstybės vyras, mėginęs išgelbėti Romos

²⁶ *Nauka o krasomówstwie z ksiąg M. T. Cicerona [...] na polski język wytłumaczona przez x. Józefa Boreyko S.I.*, Wilno: Druk. J.K.M. Akad. S.I., 1763, p. 97, 137–147; Ludwik Piechnik SJ, *op. cit.*, p. 40–41.

²⁷ Stanisław Konarski, *O skutecznym rad sposobie, albo o utrzymaniu ordynaryjnych seymów*, t. 1–4, Warszawa, 1760–1763; R. Butterwick, *op. cit.*, p. 235.

respubliką nuo pakrikimo ir pražūtis. Pamatinių panašumų jis ieško tarp sergančios tėvynės ir irstančios romėnų respublikos²⁸. Pasak Konarskio, šiuo metu gyvenama anarchijos sąlygomis – be valdžios ir susitarimų. Išėjus iš tokios krizinės būklės – parlamentarizmo sutvarkymas ir sustiprinimas. Tradicinį konfliktą tarp sosto ir laisvės – *inter maiestatem ac libertatem* – jis kvietė spręsti ne valdovo sosto, bet laisvės naudai. Laisvas pilietis bajoras laisvoje tautoje – Konarskio svarstymų išėjties taškas. Laisva respublika – neginčytinas valstybės idealas:

Respublikos yra laisvos ten, kur ne vienas, bet daugiau [žmonių], iš tautos išrinktų, arba visa tauta pati save pagal kokias nors teisingumo taisykles valdo.²⁹

Pagrindinė kliūtis laisvai Abiejų Tautų Respublikai išlikti – parlamentarizmą žlugdantis *liberum veto*. Didžiausias blogio šaltinis valstybėje – ydinga seimo forma, o ne sugedę piliečių papročiai. Konarskio darbo paskirtis – įtikinti visuomenę pereiti seime nuo *liberum veto* prie daugumos priimamų sprendimų (*pluralitas*), nuo anarchiško asmens despotizmo – prie pilietinės bendruomenės kuriamos tvarkos.

Seimas tad yra mūsųse monarchas ir absoliutas. Seimas – aukščiausias mūsų valdytojas.³⁰

Paklusnumas jo nustatytai tvarkai – svarbi pilietinė dorybė³¹. Konarskis vienas pirmųjų taip nuosekliai ėmėsi griauti sarmatiškuosius ir palemoniškuosius mitus: jis sėjo abejones prigimtu protėvių dorybinumu, lenkų ir lietuvių valstybės išskirtinumu, šių tautų respublikai tenkančia ypatinga Apvaizdos globa ir sykiu kvietė remtis kitų *laisvy*

²⁸ Jerzy Tadeusz Łukowski, „Od Konarskiego do Kołłątaja – czyli od realizmu do utopii“, in: *Trudne stulecia: Studia z dziejów XVII i XVIII wieku*, pod redakcją Łukasza Kądzieli, Wojciecha Kriegseisena i Zofii Zielińskiej, Warszawa: Semper, 1994, p. 185.

²⁹ Stanisław Konarski, *op. cit.*, t. 2, p. 166.

³⁰ *Ibid.*, t. 1, p. 173.

³¹ *Ibid.*, t. 2, p. 168; Jerzy Tadeusz Łukowski, *op. cit.*, p. 187; Władysław Konopczyński, *op. cit.*, p. 175–185.

respublikų, ypač Anglijos, patirtimi, skatino pasikliauti laisvų piliečių galia keisti politinę savo krašto tikrovę³².

Iš tos pačios Čartoriskių stovyklos tuo laiku kilo ir kitas Respublikos atnaujinimo projektas. 1763 metų pavasarį LDK stalininkas Stanislovas Poniatovskis (Stanisław Poniatowski, 1732–1798), Konstancijos Čartoriskaitės (Konstancja Czartoryska, 1695–1759) sūnus, Mykolo ir Augusto Čartoriskių sūnėnas, kaip vienas iš būsimų kandidatų į Respublikos sostą prancūziškai parašė ir Rusijos imperatorei Kotrynai II pasiuntė *Istorinį pasakojimą apie Vladislovo IV viešpatavimą (Anecdote historique sur le Règne de Vladislas IV)*. Jame Respublikos valdovo Vladislovo Vazos politinio testamento forma išdėstoma valstybės reformų programa. S. Konarskis, siekdamas atnaujinti Respubliką, kreipėsi į lenkų ir lietuvių politinę bendruomenę, S. Poniatovskis – į Respublikos likimą lėmusią Rusijos monarchę. S. Konarskis valstybės atgaivinimą siejo su parlamento stiprinimu, S. Poniatovskis – visų pirma su valdovo kabineto galios išplėtimu. Pasak LDK stalininko, mirštantis karalius Vladislovas skundėsis:

Lenkai, kad apribotų savo karalius, pavertė juos karūnuotais belaisviais, ir jų santvarka yra tokia, jog blogas ar vien tingus karalius gali daug pakenkti tiek bendriems reikalams, tiek asmeniui, o geriausias, nors ir puikiausių norų turėdamas, nežino, kaip daryti gera valstybei.

Tad Respublikos labai svarbiausia esą pertvarkyti valdovo valdžią. S. Poniatovskis vienas pirmųjų laisvus valdovo rinkimus vertino ne kaip pamatinę lenkų ir lietuvių laisvės atramą, bet kaip valstybei pavojingą sumaištį ir anarchijos šaltinį. Norint išvengti anarchijos, reikia pereiti prie paveldimo Respublikos sosto. Tik valdovas turėtų skirti visus valstybės pareigūnus, kurie dirbtų sutartinai. Nėra gerai, kad ministrai tapo *pernelįg absoliutūs savo departamentuose*, kad didysis etmonas panorėjęs gali *sugriauti visą valstybės tvarką ir sukelti grėsmę tiek karaliui, tiek laisvei*. Pasisakydamas už *visada veikiantį*,

³² Mieczysław Klimowicz, *op. cit.*, p. 39.

kaip *anglų parlamentas, seimą*, kasmet renkama seimelių, apsaugotą nuo *liberum veto* ir priimančių sprendimus daugumos balsais, S. Poniatovskis ypatingą dėmesį skyrė karaliaus vadovaujamai vykdomajai valdžiai. Jos branduoliu turėtų tapti *slaptoji taryba*, sudaryta iš valdovo ir jo paskirtų keturių ministrų (etmono, kanclerio, maršalo ir iždininko), dviejų sekretorių (vieno – užsienio, kito – vidaus reikalams) ir šešiolikos adjutantų. Vykdomoji valdžia būtų centralizuota. Dvilypė Lenkijos-Lietuvos valstybė virstų unitarine respublika: atskirų LDK ministrų S. Poniatovskio projekte nebėra. Konfliktą *inter maiestatem ac libertatem* būsimas Respublikos valdovas siūlė pakeisti karaliaus ir tautos, karaliaus ir parlamento tarpusavio priklausomybe³³.

Slaptus Respublikos reformų planus kūrė ir patys Čartoriskiai. Juose taip pat buvo numatyta panaikinti *liberum veto*, sustiprinti seimą, tačiau daugiau galių ketinta skirti ne valdovui, bet senatui. Valstybės politiką turėtų koordinuoti *consilium secretum*, kurį sudarytų karalius, primas, Lenkijos ir Lietuvos didieji kancleriai bei tam tikras skaičius senatorių ir išrinktų pasiuntinių³⁴. Respubliką reformuoti Čartoriskiai siekė pasitelkdami Rusiją. Jau 1762 metų pabaigoje, užsitikrinę Kotrynos II atsiūsto Rusijos ambasadoriaus Hermanno Karlo Keyserlingo (1697–1764) paramą, jie nusprendė sutelkti konfederaciją prieš valdovą Augustą III. Įsidėmėtina, kad viešai Čartoriskiai savo veiksmus grindė ne reformų siekiais, bet, kaip ir jų oponentai, ištikimybe sarmatiškiems ir palemoniškiems laisvos tautos idealams, protėvių dorybėms bei jų gynimo būtinybe. Tuo metu kilusiuose skirtingų politinių stovyklų propagandiniuose ginčuose ypač stipriai buvo pabrėžiamas žlungančios Respublikos motyvas.

1763 metų pradžioje visame krašte buvo išplatintas Čartoriskių *Monitorius*, skelbęs, kad *lenkų tauta palikta ant paskutinio nuopuolio*

³³ Adam Zamoyski, *Ostatni król Polski*, Warszawa: Zamek Królewski w Warszawie, 1994, p. 92; Richard Butterwick, *op. cit.*, p. 237–242.

³⁴ Jerzy Michalski, „Plan Czartoryskich naprawy Rzeczypospolitej“, in: *Kwartalnik Historyczny*, t. 47, 1956; Richard Butterwick, *op. cit.*, p. 239, 241.

laiptelio. Ji beveik praradusi savo teises, prerogatyvas ir bajorišką garbę. Tad Viešpats Dievas pažadino kai kurių piliečių širdis, kad jie atrastų būdą mielai tėvynei išgelbėti. Pažadintieji sumanę imtis labai naudingo darbo sujungdami į viena tuos, kurie dar turi savy senųjų lenkiškų dorybių dvasią. Šiuos dorybinguosius piliečius apverktina Lenkijos būklė verčia sukurti konfederaciją ir pasikviesti užsienio jėgas jai paremti. Konfederacijos šūkis bus: Su tikėjimu, su karaliumi, su teise ir laisve. Ji nukreipta prieš tuos, kurie tėvų teises sugriovė ir sunaikino, teisingumą sutrypė ir pasaulyje negirdėtą netvarką bei sumaištį Respublikos provincijoje sukėlė, dėl ko lenkų tauta užsieniečiams tapo antrąja Izraelio paderme, kai gėda ir nešlovė yra lenko vardą turėti. Konfederatų partija broliškomis ir draugiškomis priemonėmis sieksianti visus piliečius pakviesti į vienmintystę. Jei broliškai visų nuomonių suvienyti nepavyktų, tėvynės gynėjų priešai patirs karinę rūstį³⁵.

Į Čartoriskių atsišaukimą replika atsakė Vilniaus vaivados Karolio Stanislovo Radvilo „Pone Mieliausias“ (Karol Stanisław Radziwiłł „Panie Kochanku“, 1734–1790) šalininkas, Lietuvos Brastos stalininkas Martynas Matusevičius (Marcin Matuszewicz, Matusewicz 1714–1773). Jis sakosi sutinkąs su *Monitoriaus* nuomone dėl apverktinos tautos būklės: išties *kilniausioji lenkų tauta yra likusi ant biblinio savo nuopuolio laiptelio*, Respublika esanti *arti savo prapulties*. Tačiau pagrindinė nuopuolio priežastis – *puikybė ir žiaurus įnirtis, griaunantis seimus*. Būtent Čartoriskiai pamina pamatinius laisvos Respublikos principus. Kodėl jie, galėdami turėti brolišką seimą, jį sužlugdo, ir skuba imtis konfederacijos – *sumaišties tėvynėje. Ar tokia yra tėvynės meilė – nekęsti lygybės ir nuomonių laisvės, bet konfederacijos jungu palenkti saviems sentimentams?* Prievartautojas esąs tas, kuris, turėdamas namuose *deramus broliško tarimosi būdus, ieško užsienio dvaruose karinės pagalbos ir ten melagingai tampa teisės ir*

³⁵ Marcin Matuszewicz, *Diariusz życia mego*, t. 2, oprac. Bohdan Królikowski, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1986, p. 344–345.

laisvės gynėju, o kitus neteisingai smerkia ir juodina. Prievartautojas esąs tas, kuris respublikoje nė vieno sau lygaus pakęsti negali, bet nori despotiškai valdyti [karaliaus] dvarą, seimus ir tribunolus. Tam, kad lenkų tauta išvengtų Dievo bausmės ir prapulties, reikia atsisakyti pykčio, puikybės ir įniršio:

valdykimės broliškai vienas kitą mylėdami ir taip ateisime iš gėdos į šlovę, iš sumaišties – prie geros tvarkos. Gėdinkimės būti blogais lenkais [...], nes geri, teisingi, dievobaimingi ir karingi lenkai visame pasaulyje turėjo, turi ir turės nemirtingą šlovę.

Turime pasitikėti savo seimais, ieškoti juose sprendimų, *nes tai pareina nuo mūsų geros valios.* Ypač smerktinas Čartoriskių sprendimas kviestis į šalį užsienio kariuomenę. Jam, pasak Matusevičiaus, neturėtų pritarti *šviesiausioji rusų imperatorė, kurios nelygstamą išmintį visas pasaulis garbina. Ji dėl savo išminties ir teisingumo neleis savo kariams Lietuvoje, kaimyniniame ir tiekos ryšių sujungtame krašte, ateiti į pagalbą tokiai prievartai ir pykčiui. Tikiuosi, kad ir kiti užsienio monarchai nepanorės abejingu žvilgsniu žiūrėti į šios neutralios ir niekam niekuo neprasikaltusios Respublikos nelaimę, nepanorės liūdno jos žlugimo,* – viliasi Matusevičius. Taip kviesdamas piliečius pasikliauti esama Respublikos santvarka ir seimų tvarka, ragindamas juos patikėti, kad valstybės reikalai pareiną tik nuo pačių piliečių geros valios, K. S. Radvilų stovyklos ideologas netiesiogiai pripažįsta, jog Lietuvos ir Abiejų Tautų Respublikos likimas jau priklausąs ne tiek nuo lietuvių bei lenkų politinės valios, kiek nuo jų kaimynų malonės³⁶.

Naujas idėjinių kovų dėl Respublikos etapas prasidėjo 1764 metais – LDK stalininkui Stanislovui Antanui Poniatovskiui Rusijos pinigų ir kariuomenės pagalba tapus Lenkijos karaliumi ir Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu Stanislovu Augustu.

³⁶ *Ibid.*, p. 345–353.

„JIS IŠ TAMSIOS NAKTIES
IŠVEDA DIENĄ“

Senieji Palemonijos, Sarmatijos mitai ir naujos Apšvietos idėjos susipynė Stanislovo Augusto ir jo šalininkų plėtotoje valstybės atnaujinimo programoje. Gausi proginė literatūra iš karto po valdovo rinkimų pradėjo kurti Jogailaičių ir Piastų valdymo didybės sugrįžimo mitą: karalius Jogailaitis – Jogailaičių palikuonės Čartoriskaitės sūnus – turįs sugražinti Lietuvai ir Lenkijai *aukso amžių*, suteikti joms XV–XVI šimtmečiais turėtą galią.

Vilniaus Kilmingųjų kolegijos profesorius Juozapas Boreika 1765 metų sausio 13 dieną perskaito kalbą *Šviesiausiojo Stanislovo Augusto, lenkų karaliaus, pagyrimui*. Pasak jo, Stanislovas Augustas esąs ne likimo duotas, ne paveldėtas, bet *laisvos tautos laisvai išsirinktas*. Jo paskirtis – *gyventi ne sau, bet tautos gerovei*. Tad jis turėsiąs valdyti taip, kad *nebūtų pažeistos šventosios religijos teisės ir senieji Lenkų Karalystės įstatymai*. Išskirtinis naujojo valdovo privalumas – *jo išrinkimas iš lenkų kraujo, iš Jogailaičių kraujo*. Jis *puikiai pažįsta Respublikos būklę, išmano įstatymus bei papročius* ir būsiąs visiems piliečiams kaip *brolis*. Stanislovas Augustas atitinkąs Platono skelbtą išmintingo ir išsilavinusio valdovo idealą. Prilygdamas išmintimi Saliamonui, neleidusiam suplėšyti kūdikio, jis užtikrinsiąs, kad *piliečiai naudodamiesi įprastomis laisvėmis savo Tėvynės kilus nesantarvei nesuplėšytų*. Stanislovo Augusto viduje esanti *išminties šviesa padaro jį visame pasaulyje šviesiausią, o tai yra nuostabiausiai naudinga valstybės ir piliečių gerovei*. Taigi Boreika naująjį valdovą sieja ne su jo paties geista stipria paveldimo monarcho valdžia, ne su jo Kotrynai II siųstais valstybės reformų planais, bet su senaisiais laisvos respublikos ir laisvos tautos idealais, su ištikimybe protėvių sukurtoms bendro gyvenimo taisyklėms. Vilniaus akademijos profesorius stengiasi su laisvos respublikos principais „suderinti“ net Rusijos kariuomenės dalyvavimą valdovo rinkimuose ir jį pateisinti. Visų pirma, nutylėdamas prievartą ir visuotinę baimę, jis teigia, kad Stanislovas Poniatovskis buvo išrinktas valdovu kaip niekad anksčiau darniai – be vidaus kovų, *visos*

tautos sutarimu. Antra, rinkimų metu Respublikoje buvę kaimyninės šalies kariai tik saugoję lietuvių ir lenkų teises:

Nors ir pasirodė lenkų krašte kareivis, bet ne kaip bjaurus engėjas, o kaip nekinamos religijos draugas bei palankus senosios laisvės kaimynas – ir tik puikiųjų teisių bei piliečių visuotinei laimei.³⁷

Boreika iškelia išsilavinimą kaip išskirtinę naujojo valdovo sąvybę. Jo kalboje pasitelkiama iš Antikos perimta ir LDK literatūroje anksčiau vartota valdovo filosofo *bendroji vieta*: Stanislovas Augustas esąs Platono reikalavimus atitinkąs valdovas išminčius. Sykiu palemoniškojo ir sarmatiškojo panegirizmo tradiciją Vilniaus profesorius sujungia su Apšvietos nuostatomis: naują Respublikos viešpatį jis išaukština kaip *visame pasaulyje šviesiausia*. Ypatinga lietuvių ir lenkų valdovo *išminties šviesa* laiduosianti valstybei ir piliečiams išskirtinę gerovę.

Juozapo Boreikos kalba parodo, kaip LDK saulėlydžio raštijoje atgaivinama jau XVI amžiuje Augustino Rotundo (1520–1582) pabrėžta, vėlesniame šimtmetyje Alberto Vijūko-Kojalavičiaus (1607–1677) aktualizuota semantinė respublikos idealų ir Jogailaičių dinastijos valdovų jungtis. Rotundo teigimu, iš romėno Palemono ar Libono kilę Jogailaičiai visada gerbę lietuvių tautos teises ir laisves, esą patikimi šių teisių ir laisvių saugotojai: lietuviai *tiki, kad iš to švento* [Palemono ir Jogailaičių] *kraujo negims kažkas, kas valstybei, įstatymams ir laisvei būtų priešinga*³⁸. Jogailos palikuonis Stanislovas Augustas, būdamas lietuvių ir lenkų bajorų *brolis*, būsiąs ir tradicinių respublikos idealų, pilietinių bajorijos laisvių gynėjas.

Stanislovo Augusto lietuviškumą akcentavo daugel LDK autorių. Buvo prisimenama, kad valdovas gimęs Lietuvoje – Lietuvos Brastos

³⁷ *Mowj wyborne*, t. 2, p. 1–28.

³⁸ „Lenko pasikalbėjimas su Lietuviu“, in: *Šešioliktojo amžiaus raštija*, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 5), Vilnius: Pradai, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000, p. 184–185; Darius Kuolys, „Alberto Vijūko-Kojalavičiaus istorinis pasakojimas...“, p. 378, 395–398.

paviete esančiame Volčyne, kad jo motina kilusi iš Gediminaičių, kad iki išrinkimo jis buvo LDK stalininku. Savo lietuvišką kilmę viešai minėdavo ir pats Stanislovas Augustas. 1784 metų spalio 23 dieną kalbėdamas Gardino seime jis teigė:

Lietuvoje gimiau, Lietuvoje tapau laimingas dėl tautos sutarimo, meilės ir laimės.³⁹

Net valdovo pastangos iš lietuvių ir lenkų federacijos kurti vieningą unitarinę Respubliką gali būti grindžiamos ištikimybe Jogailaičių tradicijai – siekiu tęsti Jogailos ir Žygimanto Augusto pradėtą dviejų tautų vienijimą⁴⁰.

Adomo Naruševičiaus bičiulis Rumšiškių seniūnas Stanislovas Piuras (Stanisław Pióro, m. apie 1775), turėjęs rūmelius Vilniaus Šnipiškėse, 1764 metais išleidžia eiliuotą *Triumfaliską pašlovinimą*, [sukurtą] *laimingai išrinkto naujojo šviesiausiojo Stanislovo Augusto, Jo Didenybės lenkų karaliaus, elekcijos metu, pirmiausiai Palemono pasauliui paskelbtą Jo Karališkosios Didenybės sostinės mieste Vilniuje, Piuromonto rūmuose, 1764 metų rugsėjo 16 dieną*. Kreipdamasis į valdovą Piuras jam visų pirma primena lietuvišką kilmę ir jo priedermę atnaujinti bei sustiprinti Abiejų Tautų Respubliką:

Iš Jogailos savo giminę tęsi, [...] sustiprinsi Erelio herbą ir Lietuvos Vytį, [...] išvaduosi valstybę iš sumaišties jungo.

Nors valdovas išrinktas bajorijos (*sostas iškeltas iš tūkstančio namų*), jis privalęs rūpintis visa tauta: *kreipk dėmesį į milijoninę tautą (Milionowy Lud) Lenkijoje ir Lietuvoje*. Jogailaičių sugrįžimas į Respublikos sostą grąžinąs tikėjimą, kad lietuvių ir lenkų valstybė esanti Dievo išrinkta, Apvaizdos saugoma: *pasaulio Kūrėjas į Lenkijos Karalystę*

³⁹ Magdalena Ślusarska, „Muza litewska Stanisławowi Augustowi albo „litewskość“ króla“, in: *Wiek Oświecenia*, t. 15: *W dwusetną rocznicę śmierci Stanisława Augusta*, Warszawa, 1999, p. 222.

⁴⁰ Klaus Zernak, „Stanisław August Poniatowski – osobowość i epoka“, in: *Wiek Oświecenia*, t. 16: *Przełom wieków*, Warszawa, 2000, p. 109.

*pažvelgė su gailėsčiu, nes buvo išvaizdi. Matydamas, jog liko našlaitė ir nustelbta, – paėmė ją savo apsaugon ir globon [viena] visoje Europoje – kaip numylėtą⁴¹. Pastebėtina, kad naujojo valdovo *Triumfališką pašlovinimą* Piuras skelbia *Palemono pasauliui* – lietuviams ir Lietuvai. Jogailaičio susigrąžinimas į sostą čia siejamas su palemonišku ir sarmatišku Apvaizdos globojamos tautos mitu.*

Stanislovas Antanas Poniatovskis tapdamas valdovu neatsitiktinai pasirenka Augusto vardą: tai tiesioginė nuoroda į Romos imperatorių Oktavianą Augustą, kuriam po pilietinių karų pavyko suimti valdžią į savo rankas, įvesti valstybėje tvarką ir ramybę, paversti Romos respubliką imperija. Taip buvo parodytas naujojo valdovo ketinimas atnaujinti lenkų ir lietuvių pasaulį taip, kaip romėnų pasaulį atnaujino Oktavianas Augustas⁴². Karalius maloniai priima Lietuvos bajoro Martyno Matusevičiaus dovaną – karūnavimo proga į lenkų kalbą išverstą Horacijaus tekstą, šlovinantį imperatorių Augustą⁴³.

Panegirinė literatūra aukštino Stanislovą Augustą kaip *naująją Augustą, naująją Saliamoną*⁴⁴. Horacijaus ir Augusto santykius imitavo paskutiniajam Respublikos valdovui ištikimai tarnavęs, jo politinę programą poezijos ir istorijos kūriniiais gynęs buvęs Vilniaus akademijos profesorius Adomas Stanislovas Naruševičius, kaip ir Motiejus Kazimieras Sarbievijus vadintas *lenkų Horacijumi*. Pasak jo, Stanislovas Augustas *iš tamsios nakties išveda dieną*, kviečia piliečius prie mokslo ir darbo, siekia, kad *vėl iš kapų pakiltų senoji išmintinga, vieninga, tvarkinga, turtinga ir kovinga tauta*. Valdovas *išjudina*

⁴¹ Stanisław Pióro, *Plauz triumfalny w czasie elekcyi nowego szczęśliwie obranego najjaśniejszego Stanisława Augusta Króla Jmści polskiego, najpierwej światu palemońskiemu w stołecznym mieście J. K. Mści Wilnie w pałacu Pioromoncie roku 1764. dnia 16. 7bra ogłoszony*, [Vilnius, 1764]; Aleksandra Norkowska, *Wizerunki władcy: Stanisław August Poniatowski w poezji okolicznościowej (1764–1795)*, Kraków-Warszawa: Collegium Columbinum, 2006, p. 25, 41, 55, 61, 98.

⁴² Richard Butterwick, *op. cit.*, p. 245.

⁴³ Marcin Matuszewicz, *op. cit.*, t. 2, p. 602, 607, 616.

⁴⁴ Aleksandra Norkowska, *op. cit.*, p. 307–310.

*kraštą iš apvertkino letargo ir apdovanoja aukso amžiumi*⁴⁵. Monarcho pareiga – pertvarkyti ydingą valstybės tikrovę. Jis turįs įveikti didikų savivalės padarinius: sugrąžinti išvytą laisvę, atkurti jėgos pamintą teisę ir senąsias dorybes, užkirsti kelią prekybai teisingumu, apginti engiamus silpnuosius⁴⁶.

Kurdamas valdovo ideologinę programą, Naruševičius pradėjo polemiką su vyravusia respublikoniška Lenkijos ir Lietuvos istorijos interpretacija, sudariusią sarmatiškosios ir palemoniškosios istorinės vaizduotės pamatus. Stanislovo Augusto konsultuojamas jis parašė ir 1771 metais išleido knygelę *Kiekvienam savo (Suum cuique)*. Joje teigė, kad esminės valstybės problemos kilo ne 1764 metais, kuomet buvo įsitikinę respublikoniškus krašto idealus gynę Baro konfederatai, o 1572-aisiais, kai lenkų ir lietuvių valstybė tapo Respublika. Remdamasis istoriniais dokumentais Naruševičius įrodinėjo, kad pagrindinis blogio šaltinis valstybėje – laisvi valdovo rinkimai. Būtent jie neleidžiantys valdovui sėkmingai valdyti krašto ir sudarantys sąlygas kitoms valstybėms kištis į Respublikos reikalus⁴⁷.

1775 metais Naruševičius surašo valdovui dedikuotą *Memorialą tautos istorijai rašyti (Memoryał względem pisania Historyi Narodowej)*, kuriame išdėsto būtinybę tautos praeitį vertinti kritiškai. Pritardamas Ciceronui ir kitiems Antikos autoriams, jis pristato istoriją kaip gyvenimo mokytoją. Pasak Naruševičiaus, *istorija, kaip tiesos šviesa, senųjų darbų teisėja, privalo kalbėti žmonėms, juos mokyti ir taisyti. Istorikas pasakoja tautai apie tautą*. Tačiau jo pasakojimas *negali mokyti neturėdama savyje išminties dvasios*. Istorija nepajėgi taisyti žmonių, neturėdama *išmintingos kritikos, be kurios visos istorijos, nors puikiausia plunksna parašytos, tik laiką be naudos atima, ausis viliojančiu skambesiu kutena, širdies nepasiekdamos, ir yra dažniau*

⁴⁵ Adam Stanisław Naruszewicz, *Wybór poezyj z dołączeniem kilku pism prozą oraz listów*, Warszawa, 1882, p. 94–101; *Zabawy przyjemne i pożyteczne (1770–1772)*, t. 2, oprac. Julian Platt, Wrocław: Ossolineum, 2004, p. 309–313.

⁴⁶ Julian Platt, „Wstęp“, in: *Zabawy przyjemne i pożyteczne*, t. 1, p. XLIV–XLV.

⁴⁷ Richard Butterwick, *op. cit.*, p. 261; Adam Zamoyski, *op. cit.*, p. 233.

panašios į turtingos vaizduotės sukurtus romanus, nei pajėgios suteikti skaitytojui instrukciją, ko, būdamas civilinio, dvasinio ar karinio luomo, turi vengti, ką daryti ir kuo sekti. Protėvių pavyzdžiai negali mūsų mokyti, nebent patys būtų palenkti tam tikroms dorybės, teisingumo ir pilietiškumo taisyklėms. Taigi antikinė, renesansinė istorijos kaip mokytojos samprata papildoma Apšvietos nuostata vertinti protėvių žygius kritiškai. Tik pagal bendras etines ir pilietines taisykles vertinami jie gali teikti gaires šiandieniniam tautos gyvenimui. Pasak Naruševičiaus, istorijos rašymui būtina kritika, kuri mokytų atskirti gėrį nuo blogio, gėdą nuo tiesos, išsiaiškinti žmonių darbų priežastis ir įvertinti jų rezultatus. *Rašantis kritišką istoriją turi papasakoti skaitytojui apie valdovo rinkimų pasekmes, savivališką laisvę, valstiečių engimą ir nelaisvę, religijų skirtumus ir jų toleravimą, negabius pareigūnus valstybės tarnyboje, blogą išdo tvarkymą – be meilės ir neapykantos turi pasakyti, ar tai vyko viešojo gėrio labui, ar prieš viešąjį gėrį*⁴⁸. Šiomis nuostatomis remdamasis, Naruševičius 1780–1786 metais parašo šešiatomę *Lenkų tautos istoriją (Historia narodu polskiego)*, kuria stengėsi pagrįsti Stanislovo Augusto politinei programai svarbią tezę, kad Lenkija klestėjo valdant ne laisvai rinktiems, bet paveldimiems monarchams, kurie laikė bajoriją suvaržytą ir gynė miestiečių bei valstiečių interesus⁴⁹.

Stanislovo Augusto politinėje programoje ir ją išsakiusioje literatūroje ypač pabrėžta valdovo ir tautos vienybės idėja. 1772 metų gegužę, Baro konfederacijos ugnims gęstant, po mįslingos nesėkmingo karaliaus pagrobimo istorijos, Naruševičius parašė eilėraštį *Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei*. Kūrinys, skirtas Lietuvos iškilmingos delegacijos apsilankymui pas karalių ir jo *pasveikinimui išsaugojus gyvybę ir sveikatą*, aukština tautos ištikimybę valdovui, tautos ir valdovo vienybę. Kreipdamasis į Lietuvą – *per amžius šlovingą tautą, narsius žmones gimdančią, kurios neįveikė nei Lenkas, nei galingos*

⁴⁸ Adam Stanisław Naruszewicz, *op. cit.*, p. 467–468.

⁴⁹ Adam Zamoyski, *op. cit.*, p. 234.

ordos – Naruševičius iškelia lietuvių ištikimybę sostui negandų laikais ir kviečia: *likite širdingai valdovą mylėdami*. Tik lietuvių ir lenkų, tautos ir valdovo vienybė padėsianti kraštui išlikti. Pats karalius, atvykus lietuvių delegacijai, pamatęs, *kad piktas priešas iš mūsų visų vilčių dar neatėmė*⁵⁰.

Svarbią valdovo politinės programos dalį sudarė tautos švietimas, kuris šioje programoje ir ją gynusioje proginėje literatūroje tiesiogiai sietas su politinės bendruomenės laisve ir gerove. 1771 metais Varšuvos jėzuitų Kilmingųjų kolegijos studentas kunigaikštis Dominykas Radvilas (Dominik Radziwiłł) valdovui skirtoje viešojo kalboje tvirtino, kad Stanislovas Augustas esąs tarp tų mokytų ir mokslus mėgstančių monarchų, kurie *teisėtai gali būti vadinami* [tautos] *gimdytojais, nes mums duoda protingą, pilietinį, laimingą ir naudingą gyvenimą*. Pasak D. Radvilo, anglų ir Amerikos čiabuvių palyginimas rodo, kad tik apsišvietusios tautos yra laisvos, pilietiškos ir laimingos, o neišprususios – pasmerktos tarnauti ir vergauti. Tik edukacija suteikianti tautai garbingą ir laimingą pilietinį būvį, užtikrinanti politinės bendruomenės laisvę. Tik remdamosi *į jaunimo ugdymą ir laisvuosius mokslus kaip į du stipriausius piliorius* karalystės bei respublikos išlieka sveikos ir laimingos. Todėl šviesdamas gyventojus dabartinis valdovas ginąs tautos laisvę taip pat, kaip tai darę jo pirmtakai – mokyklas steigę ir jas globoję senieji valdovai: Kazimieras Didysis, Vladislovas Jogaila, Žygimantas Senasis, Žygimantas Augustas, Steponas Batoras, Vladislovas ir Jonas Kazimieras Vazos. Jų valdymo metai tėvynės mūzoms buvę *aukso laikai*, kuriuos – po *viso šimtmečio kurčios tylos* – Stanislovas Augustas vėlei Respublikai sugražinęs⁵¹.

Viltys ugdant visuomenę išgelbėti valstybę nuo gresiančio žlugimo itin sustiprėjo po pirmojo Respublikos padalijimo. 1772-ųjų rugpjūtį, sužinojęs apie Peterburge įvykusį kaimyninių valstybių susitarimą pasidalyti didelę jo valdomo krašto dalį, Stanislovas Augustas

⁵⁰ Adam Stanisław Naruszewicz, *op. cit.*, p. 104–107.

⁵¹ *Zabawy przyjemne i pożyteczne*, t. 1, p. 81–87.

Žemutinio Reino kurjeryje (Courier du Bas-Rhin) paskelbė Vakarų Europos skaitytojams skirtą anoniminį straipsnį – Laiško ištrauką iš Lenkijos pakraščio apie karaliaus valdomą valstybę (Extrait d'un lettre des frontieres de Pologne et sur l'État du Royaume). Šiame straipsnyje Respublikos ateitis siejama su būsिमomis šalies reformomis, kurias paremsią *apsišvietę lenkai*. Dabar Respublika pasižyminti itin dideliais kontrastais, ji yra tarsi *politinė mašina, kurioje visi mechanizmai nesujungti*. Visų pirma, *Lenkija yra respublika, kuri turi vadovą be valdžios*. Valstybėje esą būtina keisti politinę kultūrą. Nors Respublikos bajorija myli savo tėvynę ir yra pasirengusi ją ginti nuo svetimųjų, *bet reikia, kad nebūtų tokia lengvabūdė, tokia nepastovi savo karaliaus atžvilgiu, kad, užuot kėlus neramumus, sėjusi nesantaiką, ieškotų būdų, kaip užtikrinti viduje viešąją ramybę, o visų pirma įrodyti, kad veikia laisvės labai – apdovanodama ja tuos, kurie yra nuo jos [bajorijos] priklausomi*. Straipsnio pabaigoje Stanislovas Augustas mini Jeano Jacques'o Rousseau Lenkijai parengtą reformų projektą: *kalbama, kad tai tai yra pats puikiausias kada nors pasirodęs politinis romanas, jo pagrindas – tautos švietimas*⁵².

1773-aisiais pradėjusi darbą Edukacinė komisija proginėje to meto raštijoje šlovinta kaip tėvynės labai skirtas valdovo projektas, pats valdovas – kaip tautos švietėjas, edukacijos priemonėmis gelbstintis valstybę. Remiantis ne tik Antikos, bet ir Apšvietos nuostatomis išsilavinusio valdovo išmintis buvo nusakoma kaip tautos laimės šaltinis. Ištikimybė senovei proginiuose tekstuose jungiama su Apšvietai būdingu siekiu civilizuoti visuomenę, prikelti tautą naujam pilietiniam gyvenimui ir taip atgaivinti Respubliką. *Patyrė kraštas nelaimę, kokios dar per amžius neregėjo* [pirmąjį Respublikos padalijimą – D. K.], *apgalvojo mylimas tėvynės tėvas* [Stanislovas Augustas – D. K.] *vienintelį būdą, kaip sustiprinti žlungančią tautą – atgaivinti krašte viešąją edukaciją. Tokiam didžiam sumanymui įgyvendinti atrinko iškiliausius tautos žmones, pats apsiėmė būti šio*

⁵² Richard Butterwick, *op. cit.*, p. 262–264.

darbo vadovu ir galva, labiausiai išsilavinusius krašto vyrus pasikvietė sau į pagalbą, pradėjo su jais sėkmingai [žadinti] tautos atgimimo viltį. [...] Jūs, kilniausieji jaunuoliai, turite būti pirmuoju jų pradėto darbo pastangų vaisiumi, – teigė Mykolas Pranciškus Karpavičius (Michał Franciszek Karpowicz, 1744–1803) 1775 metais Varšuvos pijorių Kilmingųjų kolegijoje besilavinantiems jaunuoliams sakytame pamoksle⁵³. 1783 metais kalbėdamas Vilniaus akademijoje valdovo karūnavimo metinių iškilmėse, Karpavičius teigė:

Argi mūsų šviesiausiojo karaliaus, J[o] D[idenybės] maloningojo valdovo Stanislovo Augusto pirmasis darbas, tik įžengus į sostą, nebuvo edukacijos atnaujinimas ir beveik sunaikintų mokslų tautoje atgaivinimas? Suprato išmintingas monarchas, mokslų mylėtojas ir gaivintojas, kad vienintelė likusi tautos laimės viltis – tai krašto jaunimas, jų protų ir širdžių švietimas mokslais vardan laimės. Tuo tikslu [...] sudarė amžiną Edukacinės komisijos magistratūrą ir pirmasis parodė pavyzdį Europoje, kaip viešą tautinę jaunimo edukaciją [paversti] bendru visos šalies interesu ir rūpesčiu, panašiai, kaip kadaise dorybingiausiose Graikijos respublikose.⁵⁴

Pastebėtina paradoksali Apšvietos skelbto pažangos mito ir palemoniška bei sarmatiška savimonei būdingo požiūrio į Antiką jungtis: Karpavičiaus nuomone, būti pirmaisiais XVIII amžiaus Europoje reiškė prilygti seniesiems graikams.

Tautos ir tautai tarnaujančio valdovo vienybės idėja nuosekliai ginta Karpavičiaus sakytose LDK Vyriausiojo Tribunolo kalbose, kurių 1772–1792 metais buvo paskelbta per dvidešimt. Stanislovas Augustas čia vaizduotas kaip idealus *apsišvietęs ir savo tautą mylintis monarchas, tėvynės tėvas, geriausias iš monarchų*, siekiantis būti tautoje ne garbinama statula, bet *liaudies tėvu, savo tautos laimės sargu ir savo šalies ramybės prižiūrėtoju*. Jis ne ginklu, bet švietimo ir kitomis krašto reformomis nepavargdamas kuria savo tėvynės laimę. Karpa-

⁵³ Mykolas Pranciškus Karpavičius, *Rinkiniai pamokslai*, originalų tekstus parengė, iš lenkų kalbos vertė, įvadinį straipsnį ir komentarus parašė Kristina Mačiulytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 235.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 296.

vičius Tribunolo pamoksluose plėtojo Stanislovo Augusto keltą šalies politinės kultūros atnaujinimo idėją, diegė *protingos tautos laisvės* sampratą. 1778 metais Gardine sakytoje kalboje *Apie protingą tautos laisvę ir tikrąjį kilmingumą* jis aiškino, jog protėvių sukurta laisvė, kad neišsigimtų, privalo būti nuolat palikuonių grindžiama dorybėmis ir pilietiniu teisingumu. Tikra laisvė esanti bajorų savivalės priešybė – ji įmanoma tik piliečiams laikantis įstatymų ir tarnaujant bendram gėriui, o tikras kilmingumas grįstinas įsipareigojimu protingai laisvei:

Taigi, kilnieji ponai: ar gali būti kokioje nors tautoje protinga respublikinė laisvė be piliečių doros ir papročių taurumo? Kita vertus, ar gali derėti tikras kilmingumas su neribota laisve nebaudžiamai pažeidinėti įstatymus? Protinga laisvė, pagrįsta įstatymu, yra kilmingumo pasididžiavimas, o neribota savavališka laisvė yra kilmingumo gėda ir prapultis. Dora ir papročiais pagrįstas kilmingumas yra laisvės motina ir pamatas, o tuštybės išpūstas, be papročių kilmingumas yra laisvės pražūtis ir tautų griuvėsiai.

Visuomenė pavojingai klysta, kai *savivaliavimą ir pasileidimą ima laikyti laisve. Žalingiausias paklydimas politikoje, kai piliečiai, suteršę savo papročius ir pamatines tautos dorybes, tikrą ir įstatymais pagrįstą protingą laisvę paverčia savivale ir visuotinės nepriklausomybės goduliu – tada laisvės regimybė [besinaudojantis] kiekvienas pilietis taps tironu kitiems, silpniesiems už save. Sekdamas Ciceronu, Karpavičius teigia, kad tikroji laisvė privalo būti grindžiama tarnavimu visuomenei:*

Kas gi yra toji laisvė? Tai yra galia daryti visa tai, ką protas ir įstatymas leidžia vardan tikrosios savo ir kitų laimės; tai yra laisvas naudojimasis savo gyvenimu, talentais ir nuosavybe dėl visuomenės, kurioje gyveni, laimės; tai reiškia daryti ne tai, ko užsigeidi, bet tai, ką dėl tikrosios savo ir visų laimės įsako daryti prigimties, proto ir visuomenės dėsniai. [...] Ten yra laisvė, kur pilietis iš savo monarcho sulaukia teisių apsaugos, ir ten yra tikroji tironija, kur privačių asmenų prievarta suardo paklusnumo aukščiausiems valdytojams saitus. [...] ten yra tikroji tironija, kur galingieji tyčiojasi iš valdžios, kurią patys pastatė įstatymų sargybon, ir engia neturtinguosius, kuriuos vadina savo vergais, – argi tokią laisvę būtų galima pavadinti tuo brangiausiu turtu, kurį mums paliko mūsų protėviai?

Taigi norėdami susigrąžinti tikrąją protėvių laisvę, norėdami grįžti į *dingusius aukso amžius*, turime grįžti prie senųjų dorybių, ištikimybės įstatymui ir monarcho valdžiai, liautis engti neturtinguosius. Protinga laisvė įmanoma tik esant išsilavinusiai visuomenei. Būtent ugdymas gali padėti įveikti savivalę bei anarchiją ir leisti tautai pasiekti tikrosios laisvės būklę:

Tautos laisvė be švietimo – tai pavojingas kalavijas, kuris perskros pačios tėvynės vidurius.⁵⁵

1786 metais Vilniuje sakytoje Tribunolo kalboje *Apie piliečių santarvę ir vienybę* Karpavičius teigė: tėvynė – tai *teisės, laisvė, karalius ir teisei paklūstantys piliečiai toje žemėje, kurią visa valdžia apima. [...] Bergždžiai mėgintume atskirti tėvynę nuo piliečių, piliečius nuo karaliaus, o karalių nuo tėvynės ir piliečių*⁵⁶.

Vis dėlto proginės literatūros kurtą valdovo kaip Respublikos atnaujintojo ir gelbėtojo vaizdinį bei literatūros gintą jo politinę programą griovė to meto tikrovė – lietuvių ir lenkų valstybės priklausomybė nuo Rusijos, valdovo – nuo Rusijos ambasadoriaus. Panegirinė raštija neįstengė nuslėpti karaliaus bejėgystės ir ambasadoriaus valdžios valstybėje. Vos išrinktam Respublikos monarchui Rusijos ambasadorius Hermannas Karlas Keyserlingas (1697–1764) priminė: *Jei čia nebūtų įžengę rusų kariai, nebūtumėt, pone, tapę karaliumi*⁵⁷. Kitas Rusijos ambasadorius Nikolajus Repninas (1734–1801) jau pirmaisiais metais suskaldė Respublikos reformatorių stovyklą: pataikaudamas naujam valdovui ir jį šantažuodamas, žadėdamas ir padėdamas jam gauti lėšų iš Peterburgo, atskyrė jį nuo sunkiai sukaltamų ir savarankišką Respublikos politiką vykdyti siekusių dėdžių – LDK kanclerio Mykolo Čartoriskio ir Podolės žemių generolo Augusto

⁵⁵ Mykolas Pranciškus Karpavičius, *op. cit.*, p. 254–258.

⁵⁶ Magdalena Ślusarska, „Michał Franciszek Karpowicz (1744–1803)“, in: *Pisarze polskiego oświecenia*, t. 2, pod redakcją Teresy Kostkiewiczowej i Zbigniewa Golińskiego, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994, p. 83–87.

⁵⁷ Adam Zamoyski, *op. cit.*, p. 90.

Čartoriskio⁵⁸. Šiems neatrodė *derama, kad karalius būtų svetimos valstybės „stipendiarius“* – gautų Rusijos „stipendiją“⁵⁹. Beje, Kotryna II, skirdama į Respublikos sostą ne vieną iš Čartoriskių, bet mažiau pasiturintį Poniatovskį, siekė, kad lenkų ir lietuvių valdovas liktų finansiškai priklausomas nuo Rusijos. Taip elgtis jai siūlė buvęs Rusijos užsienio politikos vadovas Aleksejus Bestuževas-Riuminas (1693–1766). Dar 1763 metų rudenį laiške Prūsijos karaliui Frydrichui II Rusijos monarchė aiškino, kodėl nusprendusi karaliumi padaryti *Lietuvos stalininką grafą Stanislovą Poniatovskį: Iš visų pretendentų į karūną jis turi mažiausiai priemonių ją gauti, taigi bus labiausiai įsipareigojęs tiems, iš kurių rankų ją gaus*⁶⁰. Stanislovas Augustas ir jo programą palaikę autoriai skelbė valdovo ir tautos vienybę, o Rusijos ambasadorius, kurstydamas valdovo įtarumą ir nepasitikėjimą artimiausiais žmonėmis, stengėsi jį izoliuoti nuo tautos, padaryti priklausomą tik nuo Peterburgo⁶¹. Valdovo siekis su Rusijos pagalba centralizuoti valdžią, suderinti griežtus Peterburgo reikalavimus su savo krašto interesais patyrė nesėkmę. 1767 metų spalio 14 dieną ambasadoriui N. Reprinui Varšuvoje areštavus keturis Respublikos senatorius, seime protestavusius prieš Rusijos paliepimą visiškai sulyginti katalikų ir kitatikių politines teises, Stanislovo Augusto ir jo šalininkų politikai buvo suduotas stiprus smūgis: jo galia vienyti krašto politinę bendruomenę ir telkti ją reformoms regimai sumenko. Atramos tautoje pristigęs valdovas dar labiau darėsi priklausomas nuo Peterburgo. Susibūrus Baro konfederacijai, jis prašo Rusijos

⁵⁸ Zofia Zielińska, „Początek rosyjskiej nielaski Czartoryskich i „słabość“ Stanisława Augusta (1764–1766)“, in: *Trudne stulecia: Studia z dziejów XVII i XVIII wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1994, p. 60–72.

⁵⁹ Stanisław Lubomirski, *Pod władzą księcia Repnina: Ułamki pamiętników i dzienników historycznych (1764–1768)*, oprac. J. Łojek, Warszawa, 1971, p. 56; Krystyna Zienkowska, *Stanisław August Poniatowski*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1998, p. 142.

⁶⁰ Sergej Solovjov, *Istorija padenija Polši: Vostočnyj vopros*, Moskva: Izdatelstvo Astrel, 2003, p. 17, 20.

⁶¹ Krystyna Zienkowska, *op. cit.*, p. 228–232.

ambasadoriaus pinigų sukilusiai bajorijai slopinti⁶². 1772 metais Rusijos ambasadoriumi Respublikoje tapęs Otto Stackelbergas (1736–1800) jau tiesmukai valdovui aiškino, kad jis savo tautos *nėra mylimas*, kad vienintelė jo draugė ir atrama šioje valstybėje – Rusijos imperatorė. Delsusį Peterburgo nurodymu sušaukti seimą ir patvirtinti pirmąjį Respublikos padalijimą Stanislovą Augustą ambasadorius įspėjo, kad Kotryna II liepusi jam nuversti Respublikos karalių nuo sosto ir atlikti jam, jo draugams ir patarėjams viešą egzekuciją Varšuvos turgaus aikštėje, jei iki galo nepaklusęs jos valiai. *Pripažįstu, kad šis paskutinis kirtis pervėrė man širdį, nes pažeidė mano garbę, o ir ateina iš tos, kuri mano širdies niekada nebuvo nuvylusi*, – rašė ambasadoriui jo pareiškimo įskaudintas lietuvių ir lenkų valdovas⁶³. Kitu atveju Stanislovas Augustas Stackelbergą įtikinėjo:

Aš ir visi geri Lenkijos piliečiai būtent iš patriotinių paskatų esame ir turime būti Rusijos draugai, nes esame įsitikinę, kad tikras Rusijos interesas – daugiau nedaryti mums bloga ir sulaikyti nuo to kitus mūsų kaimynus.

Tačiau ir tokią – ištikimybę savo kraštui su lojalumu Rusijai suderinti mėginusią Respublikos valdovo poziciją ambasadorius griežtai atmetė, pareikšdamas, kad visi *geri piliečiai* yra Rusijos priešai ir jiems negalima skirti pareigybių Respublikoje⁶⁴. Peterburgo stumiamas į konfrontaciją su tauta, 1776 metų seime Stanislovas Augustas smerkė Rusijos įtakai pasipriešinti mėginusią Baro konfederaciją, kaltino ją dėl visų Respublikos nelaimių ir jos padalijimo, sykiu teisingo lietuvių ir lenkų žemes pasidalijusias kaimynes – būtent dėl Baro konfederatų elgesio jos buvę priverstos nutarti: *Maištingi šių vietų gyventojai dažnai būna mums baimių ir karų priežastimi. Mus nuolat kviečiasi prieš savo karalių, kuris jiems nieko bloga nepadarė, todėl ir mes neturime pagrindo jais tikėti, taigi naudokimės jais, kaip mums patinka*⁶⁵.

⁶² Sergej Solovjov, *op. cit.*, p. 88.

⁶³ Krystyna Zienkowska, *op. cit.*, p. 223; Adam Zamoyski, *op. cit.*, p. 221.

⁶⁴ Krystyna Zienkowska, *op. cit.*, p. 228.

⁶⁵ *Mowa Króla Jmci na sesji sejmowej dnia 29 Augusti miana*, S. I., [1776]; Krystyna Zienkowska, *op. cit.*, p. 225.

Ketverių metų seimo išvakarėse – 1788-aisiais – Stanislovas Augustas rašė: *mes išties neturime kito vaidmens – tik laukti, kada Rusijos rūmai panorės su mumis ką nors daryti*⁶⁶. Greičiausiai valdovas buvo teisus. Tačiau būtent Didžiojo Seimo pradėtos reformos pirmąsyk iš tiesų suvienijo karalių su tauta. 1788-ųjų lapkričio 10 dieną seime Stanislovas Augustas pasakė kalbą *Karalius su Tauta, Tauta su karaliumi*, tapusią seimo darbo gairėmis⁶⁷. Valdovo ir valstybės reformų siekusių politikų bendradarbiavimo vaisių – 1791-ųjų gegužės 3-iosios konstituciją – to meto reformistinė raštija pristatė kaip Respubliką gelbstintį karaliaus ir tautos vienybės aktą, bendrų valdovo ir tautos siekių išsipildymą. Priėmus Konstituciją, LDK konfederacijos maršalas, LDK artilerijos generolas Kazimieras Nestoras Sapiega (1754–1798) ir dalis Lietuvos pasiuntinių pasirodė seime prie kardasaičių prisisegę metalines lenteles su užrašu: „Karalius su tauta, tauta su karaliumi!“ Vakare į Varšuvos Saksų sodą kilmingos damos išėjo pasivaikščioti ryšėdamos mėlynas juostas su tokiu pačiu užrašu. Netrukus tokias lenteles ir juostas ėmė nešioti didelė dalis Varšuvos gyventojų⁶⁸. Seime Stanislovas Augustas sveikintas kaip *tautos išvaduotojas*. Adomas Kazimieras Čartoriskis laiške karaliui pranašavo, kad šis žengsias į kapą kaip labiausiai mylimas monarchas Lenkijos istorijoje⁶⁹.

Konstitucija buvo *savotiška bajorų „respublikonizmo“ ir monarchizmo simbiozė*⁷⁰. Joje pagaliau tapo įtvirtintos tos valstybės pertvarkos nuostatos, kurias prieš tapdamas valdovu Stanislovas Augustas dėstė Kotrynai II siųstame *Istoriniame pasakojime apie Vladislovo IV viešpatavimą*. Buvo panaikinti laisvi valdovo rinkimai, tris šimtmečius nuoseklių respublikonų ginti kaip pamatinis abiejų tautų politinės

⁶⁶ Krystyna Zienkowska, *op. cit.*, p. 292.

⁶⁷ Eligijus Raila, *Apie 1791 gegužės 3-iosios konstituciją*, Vilnius, Aidai, 2007, p. 35.

⁶⁸ Sergej Solovjov, *op. cit.*, p. 210.

⁶⁹ Adam Zamoyski, *op. cit.*, p. 351.

⁷⁰ Juliusz Bardach, „1791 metų Gegužės 3-osios Konstitucija ir Abiejų tautų tarpusavio įžadas“, in: *Konstytucja 3 Maja 1791=1791 Gegužės 3-osios Konstitucija=The Constitution of May 3, 1791*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2001, p. 104.

laisvės principas, ir pereita prie paveldimo Respublikos sosto. Pasak Konstitucijos, *Karaliaus asmuo yra šventas ir saugus nuo visko*: valdovui pažeidus įstatymą, piliečiai jam nebegali skelbti neištikimybės. *Karalius prieš tautą už nieką negali būti atsakingas*, nes jo priimami aktai nuo šiol kartu pasirašomi ir atitinkamų vykdomosios valdžios narių. Atsisakyta *liberum veto* – bajorijos *laisvės vyzdžio*. Šis teisė kartu su konfederacijomis kaip *valdymą griaunantis, visuomenę ardanis* veiksnys panaikinamas *visiems laikams*. Įteisintas Stanislovo Augusto siektas centralizuotos – ne tik bendro seimo, bet ir vienos vykdomosios valdžios valdomos – Respublikos modelis. Sustiprintas karaliaus vaidmuo vykdomojoje valdžioje. Ši valdžia patikėta valdovui formuoti ir vadovauti: *aukščiausią įstatymų vykdomąją valdžią atiduodame karaliui jo taryboje, kuri vadinsis Įstatymų sargyba. Sargybą, arba karaliaus tarybą, sudaro primas kaip Lenkijos dvasininkijos galva ir Edukacijos Komisijos pirmininkas* bei karaliaus paskirti penki ministrai: policijos, karo, izdo, vidaus ir užsienio reikalų. Sargybos darbe turėdami patariamąjį balsą taip pat gali dalyvauti du sekretoriai ir seimo pasiuntinių rūmų maršalas. Karaliui patikėta iki gyvos galvos skirti visus senatorius ir pirmininkauti senatui – antriesiems seimo rūmams. Tačiau Konstitucija pabrėžia pirmųjų seimo rūmų – pasiuntinių rūmų – viršenybę tiek senato, tiek valdovo atžvilgiu: *pasiuntinių rūmai kaip tautos visavaldystės atspindys ir reiškėjas bus įstatymdavystės šventovė*. Seimeliuose išrinkti pasiuntiniai į seimą *pagal šią Konstituciją turi būti laikomi visos tautos atstovais, kuriems išreikštas visuotinis pasitikėjimas*⁷¹. Taigi Respublikos reformatorių ilgai gvildentą konfliktą tarp sosto ir laisvės – *inter maiestatem ac libertatem* – Konstitucija išsprendė įtvirtindama karaliaus, kaip paveldimo valdovo ir švento asmens, bei parlamento, kaip tautos atstovybės, tarpusavio priklausomybę.

⁷¹ *Ibid.*, p. 97–103; Eligijus Raila, *op. cit.*, p. 54–56; 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija, vertė ir sudarė Eligijus Raila, Vilnius, Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 22–30.

Ketverių metų seimo įstatymai padėjo pagrindus ir valdovo politinės stovyklos gintai nekildingųjų luomų teisių apsaugai, sykiu – tautos bei visuomenės pertvarkai: jie sudarė sąlygas palaipsniam luomų jungimuisi į solidarią tautą, į vieną politinę bendruomenę. Vienas Konstitucijos autorių, LDK referendorius Hugo Koflątajus (1750–1812) buvo įsitikinęs, kad nuosekliai veikdama Konstitucija per keliolika metų evoliucijos būdu būtų panaikinusi luomus⁷². Tiesa, 1791 metų kovo 24 dieną priimtas Seimelių įstatymas visas politines teises suteikė tik bajorams žemvaldžiams: tik jie ir jų suaugę sūnūs, kaip to reikalavo dar XVIII amžiaus pradžios reformatoriai, galėjo dalyvauti seimeliuose ir rinkti pasiuntinius į seimą. Teisės dalyvauti seimeliuose neteko bežemiai bajorai, kurių balsus paprastai pirkdavo didikai. Konstitucija pripažino bajorus žemvaldžius *svarbiausiais laisvės ir šios Konstitucijos gynėjais* bei pabrėžė visų bajorų lygiateisiškumą valstybėje. Sykiu Konstitucijoje teigiama, kad *tautos karinę jėgą sudaro visi piliečiai*. Būtent jie yra *tautos vientisumo ir laisvių gynėjai: kariuomenė yra niekas kitas kaip iš visos tautos jėgos kylanti ir sutelkta gynybinė jėga*. Taigi ginti tautą ir valstybę – bendra visų luomų pareiga. Šiuo atveju *tautos* ir *piliečių* sąvokomis nusakomi visų luomų Respublikos gyventojai. Į vieną tautą skirtingus luomus turėjo telkti ne tik bendra pareiga ginti tėvynę, bet ir žemesiems luomams suteiktos platesnės teisės. Dar balandžio 18 dieną priimtas įstatymas *Mūsų karališkieji laisvieji miestai Respublikos valstybėse*, netrukus paskelbtas ir Konstitucijos dalimi, sėsliems miestiečiams suteikė ligi tol tik bajorų žemvaldžių turėtą asmens neliečiamumo be teismo nuosprendžio teisę ir atvėrė miestiečiams galimybes pereiti į bajorų luomą – įsijungti į krašto politinę bendruomenę. Konstitucija glaudžiau su valstybe sujungė ir valstiečių luomą, sykiu pabrėžusi ne tik jo priklausomybę, bet ir ypatingus nuopelnus tautai:

⁷² Juliusz Bardach, „1791 metų Gegužės 3-osios Konstitucija ir Abiejų tautų tarpusavio įžadas“, p. 90.

Žmones žemdirbius, iš kurių rankų trykšta gausiausia krašto turtų versmė ir kurie sudaro didžiausią tautos gyventojų dalį, taigi tvirčiausią krašto jėgą, mes, vadovaudamiesi teisingumu, žmogiškumu ir krikščioniškąja pareiga, priimame įstatymo ir krašto valdymo globon, nuspręsdami, kad nuo šiol bet kurie raštai dėl teisių, suteikimų ar susitarimų, kuriuos autentiškai sudarė dvarininkai su savo žemių valsčionimis [...] taps bendru ir abipusiu įsipareigojimu, pateksiančiu krašto valdymo globon.

Mesdama iššūkį kaimynams, ypač Rusijai, Lenkijos ir Lietuvos valstybė paskelbė *visišką laisvę visiems žmonėms, tiek naujai atvykstantiems, tiek tiems, kurie pirma iš krašto pasišalinę, dabar norėtų į tėvynę grįžti*. Pasak Konstitucijos skyriaus, skirto valstiečių valsčionių teisėms, *kiekvienas žmogus, į Respublikos valstybes iš bet kurios pusės naujai atvykęs ar sugrįžtantis, tampa laisvas – jis turi teisę įsikurti ir užsiimti amatu ten, kur nori*. Taip Respublika, remiantis sena krašto politine tradicija, iškeliama kaip laisvės kraštas, teikiantis laisvę visiems į ją įžengusiems žmonėms⁷³.

Konstitucijoje apmestą atviraluomės tautos kūrimo programą išsamiau plėtojo valdovo šalininkai. M. Karpavičius 1792-ųjų vasarį Prienų bažnyčioje sakytame pamoksle sveikino Konstituciją kaip *teisėtą ir protingą laisvės šventovę*. Šis įstatymas *visų luomų piliečiams [...] gražino jų mylimą tėvynę* ir pagaliau suteikė tautai tikrąją laisvę: *Jūs, garbingieji piliečiai patys save valdote ir esate laisviausi žmonės pasaulyje*. Konstitucija, kuriai savo gyvybe prisiekęs valdovas ir *milijonai laisvų žmonių, tai tarsi Dievo įrankis kurti tautos laimę*. Ji *naikindama baisią mus žlugdančią netvarką gina tautą ir nuo tironų despotijos, ir nuo galingiausių aristokratų oligarchijos, ir nuo svetimų tautų vergvaldiškos prievartos*. [...] *Pagrindinis valstybės įstatymas yra pagrįstas nekintamomis prigimtinėmis teisėmis, [...] pritaikytas palaikyti visų žmonių laisvę, lygybę, nuosavybę ir laimę*. Jis pažaboja didikų savivalę ir intrigas, balsų pardavinėjimą per rinkimus, užkerta kelią *neturtingųjų padorumo niekinimui*, išvaduoja nuo

⁷³ Ibid., p. 87–90, 96–97, 104; 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija, p. 14–21, 33.

priespaudos miestiečius, paima valstiečius viešosios teisės globon⁷⁴. Taip valstybės pertvarka, kurios nuostatas Stanislovui Augustui ir reformatoriams pavyko įteisinti Konstitucijoje: paveldimo sosto įsteigimas, *liberum veto* ir konfederacijų panaikinimas, valdovo valdžios sustiprinimas, miestiečių ir valstiečių luomų teisinės padėties pagerinimas, visuomenei buvo pristatyta kaip piliečių tikrųjų laisvių ir teisių apgynimas, oligarchijos įveikimas ir tikrųjų laisvos respublikos principų įtvirtinimas. O Konstitucijos atnaujinta ir sustiprinta krašto piliečių laisvė vėl, kaip kadaise Lietuvos Statutą lydėjusioje Leono Sapiegos pratarinėje, iškeliami kaip išskirtinė, kitų valstybių neturima vertybė.

Konstitucijoje valdovo pastangomis įtvirtintas Respublikos kaip vieningos valstybės projektas iš esmės kirtosi su tris šimtmečius ginta *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės respublikos* idėja. Bendros valstybės reformoms pritarę lietuvių bajorai Ketverių metų seime veikė kaip savarankiškos Lietuvos politinės bendruomenės atstovai, siekiantys išsaugoti tautos politinį savarankiškumą. Jie principingai gynė dvi pamatines šio savarankiškumo atramas – Liublino uniją kaip lygiateisių valstybių sąjungą ir Lietuvos Statutą. Konstitucijai pritarę lietuvių bajorai reikalavo, kad būtų suderintas Abiejų Tautų Respublikos atnaujinimas su *senovės* išsaugojimu – su palemoniškos LDK valstybingumo tradicijos tąsa. Slapta rengtą Konstitucijos projekto tekstą pirmąsyk išgirdęs tik viešai perskaitytą seimo posėdyje, Lietuvos konfederacijos maršalas Kazimieras Nestoras Sapiega pasiūlė jį skaityti dar kartą ir paskelbti diskusiją, kurioje būtų aptartos projekto pataisos. Pats teigė: *Be nuostatos dėl sosto paveldėjimo, šiuo klausimu matau ir daug kitų nuostatų, su kuriomis negaliu sutikti ir reikalaučiau jas pakeisti*. Tik primygtinai prašomas valdovo ir reformatorių pritariti Konstitucijos projektui Respublikai gresiančio pavojaus akivaizdoje, K. N. Sapiega dėl santarvės nusileido, o Varšuvos katedroje prieš prisiekdamas Konstitucijai pareiškė, jog *Valdymo įstatyme*

⁷⁴ Mykolas Pranciškus Karpavičius, *op. cit.*, p. 329–353.

*esančias klaidas lengvai [...] gali ištaisyti tautos patvaldytė*⁷⁵. Konstitucijos klaidas lietuviai nuosekliai taisė kituose seimo posėdžiuose. Jau 1791-ųjų birželį į priimamų įstatymų pavadinimus sugrąžintas LDK vardas. Tuo pat metu lietuviai išsireikalavo, kad seime būtų sudarytos dvi atskiros komisijos atskirų politinių bendruomenių teisei kodifikuoti. Lietuvių nepalenkė net Hugo Kolltatajaus siūlymas, kad Respublikos vieningos teisės kodifikavimo pagrindu būtų priimtas Lietuvos Statutas. Lietuvos pasiuntiniai ir senatoriai siekė išsaugoti Statutą kaip LDK tapatybės pagrindą. LDK pakancleris Joakimas Liutauras Chreptavičius (Joachim Litawor Chreptowicz, 1729–1812) seime teigė, jog Lietuva stengsis *išlaikyti savo Statutą, kuris jai tinka*. K. N. Sapiega pareiškė:

Mano pirmtako Leono Sapiegos garbingas prisiminimas ir mane skatina sekti jo pavyzdžiu. Jo kūrinys – kaip sakė daug protingų žmonių – Lietuvos Statutas tapo Lietuvai šventenybe; jį reikėtų kiek pakeisti, kad jis atitiktų dabarties reikalavimus, tačiau mūsų provincija nori išlaikyti nepakitusius jo pagrindus.⁷⁶

Beje, Statutą kaip Sapiegų giminės amžiams padėtą pamatą lietuvių tautos egzistencijai tuo metu aukštino Sapiegų aplinkos intelektualai. 1790-aisiais Vilniuje išleistame istorinio veikalo *Sapiegų gyvenimas* pirmajame tome eksjėzuitas Kazimieras Kognovickis (1746–1825) tikino, kad *lietuvių Solonas* Leonas Sapiega, kurdamas teisybę, rėmėsis *gamtos teise* ir *stengsis savo Tautą padaryti laimingą visiems laikams*. Todėl *Lietuvos Statutas, Leono Sapiegos veikalas, išmintingai jo tautos dvasiai pritaikytas, taip krito į Lietuvos piliečių širdį, kad be jo visos kitos teisės laikomos mirusios, kaip kūnas be sielos*⁷⁷. Pareigą ginti protėvių įtvirtintas tautos politines teises kaip iš kartos karton perduodamą

⁷⁵ K. Bartoszewicz, *Konstytucja 3 Maja: Kronika dni kwietniowych i majowych roku 1791*, Warszawa, 1906, p. 108–110.

⁷⁶ Juliusz Bardach, „1791 metų Gegužės 3-osios Konstitucija...“, p. 108.

⁷⁷ [Kazimierz Kognowicki], *Zycia Sapiehow y listy od monarchow, książąt, i różnych panujących do tychże pisane*, t. 1, W Wilnie: W Drukarni J.K. Mości przy Akademii, 1790, p. 38–40.

Lietuvos respublikos imperatyvą K. N. Sapiega pabrėžė 1791-ųjų spalį pasisakydamas seime už savarankišką LDK Išdo komisiją:

Tautų privilegijos nėra jų atstovų ar net visos dabartinės kartos nuosavybė. Mes neturime teisės jų atsisakyti, gavę jas iš protėvių, privalome jas tokias perduoti savo palikuonims.⁷⁸

Spalio 20 dieną K. N. Sapiega pateikė seimui Lietuvos seimelio parengtą *Abiejų Tautų tarpusavio įsipareigojimo* projektą. Lietuviai reikalavo šiuo įstatymu įtvirtinti LDK savarankiškumą ir lygybę su Lenkijos Karalyste. Siekdamas sutelkti Konstitucijos šalininkų jėgas, Stanislovas Augustas nusileido *tautos patvaldystei* – lietuvių reikalavimą parėmė ir paragino seimą priimti nutarimą, kuris *įtvirtins ir įamžins šventą uniją [...] ir nepaliks vietos pinklėms ir klastai*⁷⁹. Vienbalsiai seimo priimtas *Įsipareigojimas* spalio 22 dieną buvo įtrauktas į teismo knygas. Jis buvo patvirtintas kaip valstybės santvarkos pastovumo dėmuo – kaip dalis *pacta conventa*, kuriems sėsdamas į sostą privalo prisiekti kiekvienas Respublikos valdovas. Taip *Įsipareigojimo* įstatymas teisės normų hierarchijoje iškilio virš Gegužės 3-iosios konstitucijos: jo negalėjo pakeisti net ekstraordinariniai seimai, kurie kas 25 metai turėjo teisę taisyti Konstituciją⁸⁰. Apibrėžęs lygiais pagrindais sudaromas bendras Karo ir Išdo komisijas, *Įsipareigojimas* numatė, kad *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė turės tokį patį tautos ministrų ir pareigūnų skaičių, ir jie turės tuos pačius titulus ir pareigas, kurias kada nors turės Karūna. Abiejų Tautų Respublika, bendra tėvynė*, šiame įstatyme vadinama *Lenkijos Respublika*, o *abi tautos – Lenkijos Karūna ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštija* – skelbiamos esančios *vieninga, bendra ir nedaloma Respublika*. Tačiau Respublikos pagrindas – dviejų savarankiškų politinių bendruomenių, dviejų respublikų sąjunga, įtvirtinta Liubline *tų tautų unijų akto straipsniais*. Unijų straipsnių *pastovumą ir neliečiamumą*

⁷⁸ Juliusz Bardach, *op. cit.*, p. 109.

⁷⁹ *Ibid.*, p. 110.

⁸⁰ *Ibid.*, p. 112.

šiuo aktu apsaugome, įtvirtiname ir sustipriname tokiomis sąlygomis, taip tvirtai ir stipriai, kaip yra Lenkijos Karūnos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos unijų akte, – teigiama *Įsipareigojime*⁸¹. Taigi XVIII amžiaus pabaigoje LDK pasiuntiniai ir senatoriai, skirtingai nei XVI šimtmetyje, jau gynė uniją kaip savo tautos politinio savarankiškumo pamatą, kaip neatskiriamą jos politinės tapatybės dalį. Pristatydamas *Įsipareigojimo* projektą seime, K. N. Sapiega pabrėžė, kad dviejų tautų politinė vienybė neturi paneigti jų savarankiškumo:

Žygimanto Augusto viešpatavimui tautos privalo būti dėkingos už uniją. O Stanislovo Augusto viešpatavimui jos bus dėkingos už dar glaudesnius ryšius, išlaikant suverenumą.⁸²

Su Lietuvos savarankiškumo siekiais suderintai Konstitucijai pritarė LDK bajorija. 1792-ųjų vasarį, skirtingai nei Lenkijoje, už Konstituciją pasisakė visi 33 Lietuvos seimeliai. Iš jų 27 Konstitucijai prisiekė⁸³. Įsidėmėtina, kad net žlugus Abiejų Tautų Respublikai gegužės 3-iąją priimtas Valdymo įstatymas buvo suvokiamas kaip Lietuvos atgaivinimo aktas. *Šlovinga Lenkijos ir Lietuvos Konstitucija* vėl suteikusi Lietuvai prarastą *būsimos didybės viltį; nuo 1791 metų prasideda reikšmingiausia Lietuvos epocha*, – teigiama XIX amžiaus pradžioje Paparčių dvare greičiausiai LDK vaikio Mykolo Zaleskio (1744–1816) rašytoje *Medžiagoje lietuvių istorijai*⁸⁴. Neatsitiktinai tuo metu Konstitucija išverčiama ir į lietuvių kalbą⁸⁵.

Gegužės 3-iosios konstitucija pagaliau pelnė Stanislovui Augustui ir jo valdomai Respublikai seniai siektą pripažinimą Apšvietos

⁸¹ 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija, p. 55–57.

⁸² Juliusz Bardach, „1791 metų Gegužės 3-osios Konstitucija...“, p. 114.

⁸³ *Ibid.*, p. 116; Zigmantas Kiaupa, *Lietuvos valstybės istorija*, Vilnius: Baltos lankos, 2004, p. 136.

⁸⁴ *Materyały do historij litewskiej mogąci służyć tyżącąc się puzniejszych, a nas biszych czesow pisane w Poporciech*, MAB RS B3–152, F17–152, p. 2.

⁸⁵ Juozas Tumelis, „Gegužės Trečiosios konstitucijos ir Ketverių metų seimo nutarimų lietuviškas vertimas“, in: *Lietuvos istorijos metraštis. 1977 metai*, Vilnius, 1978, p. 90–132.

Europoje. Ją kaip *didį gėrį, viešojo gėrio tyriausią pavidalą* 1791-ųjų rugpjūtį išleistame veikale *Naujųjų vėgų kreipimasis į senuosius* (*Appeal from the New to the Old Whigs*) sveikino britų politikas ir filosofas Edmundas Burke'as (1729–1797). Pasak jo, Respublikos Konstitucija *remiasi panašiais principais, kaip ir britų valdymo formos stabilus tobulumas*. Skirtingai nei kruvina Prancūzijos revoliucija, Respublikos konstitucinė pertvarka nieko nenuskriaudžianti, bet visų gyvenimą pagerinanti, ji išsauganti visų dalykų tvarką, tuos dalykus patobulindama. E. Burke'o nuomonė apie Konstituciją, Julijono Ursino Niemcevičiaus išversta, jau rugsėjo 3 dieną publikuota Varšuvos laikraščiuose. Paryžiaus politiniuose klubuose buvo keliami tostai už Stanislovą Augustą – *karalių pilietį*, Respublikos valdovas lygintas su J. J. Rousseau, šlovintas eilėmis kaip *karalius žmogus*. Didelio atgarsio Konstitucija sulaukė ir Jungtinėse Amerikos Valstijose. Čia laikraščiai vadino Stanislovą Augustą *pavyzdžiu karaliams*. Harvardo studentai rengė disputus lygindami Amerikos ir Lenkijos revoliucijų reikšmę. Rašytojas Thomas Paine'as (1737–1809) paskelbė Stanislovą Augustą esant vieninteliu pasaulio valdovu, kuris gera valia įgyvendino reformas⁸⁶.

Kaip rimtą iššūkį Konstituciją sutiko Lenkijos ir Lietuvos kaimynai. Tiesa, Prūsijos karalius Frydrichas Vilhelmas, vos gavęs Stanislovo Augusto laišką apie Varšuvoje priimtą Valdymo įstatymą, Respublikos pasiuntiniui Berlyne Stanisławui Jabłonowskiui pareiškė: *Mielai žvelgiu į tai, kas Lenkijoje gerai vyksta, tegu Lenkija laiko mane uoliu ir pastoviu sąjungininku*. O seimui Prūsijos karalius nusiuntė notą, kurioje teigė: *Girių tautos pradėtus ryžtingus veiksmus ir manau, kad tai sudarys palankias sąlygas jos laimei sustiprinti*. Tačiau Berlyno ministrai Respublikos reformas stebėjo su dideliu nerimu. Prūsijos ministras Ewaldas Friedrichas Hertzbergas laiškuose prūsų pasiuntiniui Varšuvoje Girolamo Lucchesini'ui rašė:

⁸⁶ Adam Zamoyski, *op. cit.*, p. 352–354; Richard Butterwick, *op. cit.*, p. 310.

Lenkai, priėmę daug geresnę konstituciją nei anglai, sudavė Prūsijai mirtiną smūgi. [...] Manau, kad Lenkija anksčiau ar vėliau atgaus Rytų Prūsiją, o gal ir Vakarų. Kaip turime ginti mūsų valstybę, atvirą nuo Memelio iki Cešyno, prieš gausią ir gerai valdomą tautą? [...] Revoliucija Lenkijoje yra vienas svarbiausių mūsų amžiaus įvykių ir galvoju, kad jos pasekmės, ypač kaimyninėms šalims, pasirodys rimtesnės nei Prancūzijos revoliucijos.⁸⁷

Rusijos imperatorė Kotryna II Konstituciją įvertino kaip asmeninį ir jos valdomos imperijos įžeidimą, kaip jos Respublikai garantuotos tvarkos neteisėtą pakeitimą. Savo pavaldiniams ji pareiškė:

Visa, kas priešinga mūsų traktatams su Lenkija, priešinga mūsų interesui. [...] Aš niekada nesutiksiu su jokių dalyku iš šitos naujosios tvarkos, kurią nustatant ne tik nebuvo kreipiama jokio dėmesio į Rusiją, bet ir ji buvo apipilta įžeidimais, užgauliojama kiekvieną minutę. [...] Lenkijoje mes galime padaryti viską, kas mums patinka.⁸⁸

Pasak jos, lenkai pranoko net prancūzų Nacionalinės asamblėjos beprotybės⁸⁹. Ypač Kotryną II papiktino Konstitucijos nuostata, žadanti laisvę visiems, atvykusiems į Respubliką:

Kas per mintis! Juk tai nuves į Lenkiją didžiąją dalį valstiečių iš Baltosios Rusios, o tuos, kurie yra kitose mano šalies dalyse, sukurstys.⁹⁰

Taigi Anglija, Prancūzija ir Amerika sveikino Respublikos Konstituciją kaip visam pasauliui svarbų laisvės ir žmoniškumo laimėjimą, o Rusija ir Prūsija suvokė ją kaip rimtą grėsmę savo politinei galiai ir susikurtai tvarkai. Šią kilusią grėsmę Rusija netrukus ėmėsi slopinti karine jėga. Subūrusi Respublikos reformomis nepatenkintų didikų grupuotę į Targovicos konfederaciją ir šios konfederacijos išsyk paprašyta tapti Konstitucijos pamintų kardinalių Respublikos teisių užtikrintoja, Rusija, nepaskelbusi karo, 1792-ųjų gegužės 18 dieną pasiuntė į Lietuvą ir Lenkiją šimtatūkstantinę kariuomenę.

⁸⁷ Adam Zamoyski, *op. cit.*, p. 354.

⁸⁸ Sergej Solovjov, *op. cit.*, p. 221–222.

⁸⁹ Juliusz Bardach, „1791 metų Gegužės 3-osios Konstitucija...“, p. 117.

⁹⁰ Adam Zamoyski, *op. cit.*, p. 355.

Po poros mėnesių – liepos 23 dieną – atsiribojęs nuo Konstitucijos, prie Targovicos konfederacijos prisijungė ir Respublikos valdovas. Konstitucija laikytina esmine politine Stanislovo Augusto pergale⁹¹. Jos išsižadėjimas – istoriniu paskutinio Lenkijos ir Lietuvos karaliaus pralaimėjimu. Varšuvoje vos pasklidus žiniai apie Stanislovo Augusto sprendimą prisidėti prie Targovicos ir Rusijos, Saksų parke susirinko du trys šimtai žmonių – *lietuviai savanoriai, įvairiose komisijose dirbę tarnautojai bei kita minia*, jie keikė karalių, grasino jį nužudyti, o nusikaltimo aktą pasirašiusius ministrus – pakarti⁹². Kaip teigiama Paparčiuose rašytoje *Medžiagoje lietuvių istorijai, Lietuva, sužinojusi apie tokį Karaliaus poelgį* [Targovicos akto pasirašymą – D. K.], *nenorėjo tikėti*, savo netikėjimą jį išsakiusi net *viešu laišku*, visų lietuvių veiduose buvę *gailėstis ir desperacija*, visi manę, kad Targovicos konfederatų veiksmai *bus karstas Tėvynei*⁹³. Konstitucijos išsižadėjęs *vargšas karalius* iškrito iš tolesnės kovos dėl Respublikos. Žlugo trumpai trukusi karaliaus ir tautos sąjunga. Rūpestis dėl laisvos valstybės liko vienos respublikonų stovyklos reikalu. Krašto bajorija tiek Respublikos gelbėjimą, tiek laisvos respublikos tradiciją liovėsi sieti su Stanislovu Poniatovskiu. *Stanislovas Augustas buvo apraudamas tik tų, kurių egzistencija nuo jo priklausė. Jis pats neturėjo jokios priežasties gailėtis gyvenimo. Jo gyvenimo nutikimai ir jo asmuo lėmė, kad jis nebuvo suvokiamas kaip mūsų tėvynės atstovas. Kosciuška tokiu buvo daug labiau*, – savo atsiminimuose pažymėjo karaliaus laidotuvėse Peterburge dalyvavęs jo giminaitis Adomas Jurgis Čartoriskis (Adam Jerzy Czartoryski, 1770–1861), Podolės žemių generolo Adomo Kazimiero Čartoriskio sūnus⁹⁴.

⁹¹ Richard Butterwick, *op. cit.*, p. 314.

⁹² Sergej Solovjov, *op. cit.*, p. 244.

⁹³ *Materyały do historij litewskiej*, p. 7.

⁹⁴ Adam Jerzy Czartoryski, *Pamiętniki i memoriały polityczne 1776–1809*, opracował Jerzy Skowronek, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1986, p. 234.

„ČIA EINA VISI ŽMONĖS,
ŽINANTYS LAISVĖS KAINĄ“

Respublikonų stovykla, po antrojo Respublikos padalijimo dar mėginusi gelbėti žlungančią valstybę, nebuvo vieninga. Ją telkė, skaldė ir vėl vienijo sparčios XVIII amžiaus antrosios pusės krašto politinės ir idėjinės permainos: vis kintantys santykiai su valdovu ir Rusija, gaivinama ir permąstoma šalies politinė tradicija, plėtojamas dialogas su Europos švietėjais, ginkluotose kovose ginami ir skaidrinami laisvos respublikos idealai.

Čartoriskių pastangos su Rusijos pagalba sustiprinti karaliaus valdžią dar Stanislovo Augusto elekcijos išvakarėse sutelkė respublikos tradicijų gynėjus. Naujojo valdovo ir Čartoriskių 1764–1766 metais pradėtas valdymo reformas jie vertino kaip laisvos bajorų tautos išdavystę, laisvos bajorų respublikos naikinimą. *Žiūrėk, Lietuvos kancleri, kokį pastatei karaliaus namą – juk ant smėlio jį surentei. Iš esmės atmetei senųjų teisių pamatus, sunaikinai lygybę, laisvę tvirtai surakinai nelaisvės grandinėmis, karaliaus viršenybę išplėtei... [...] Norėjai įstatymų leidyboje pranokti Likurgą, Soloną, [...] o pražudei tėvynę... Tu atvedei Veršį lenkų karalystėn, kad jo padedamas laisvą tautą kankintum, degintum ir keptum,* – sakoma 1767 metais anonimo parašytoje ir LDK kancleriui Mykolui Čartoriskiui skirtoje *Lenkų revoliucijos pirmojoje odeje*⁹⁵.

Čartoriskių pradėtomis reformomis, savarankiškėjančia jų politika greitai tapo nepatenkinta ir Rusija. Jos ambasadorius N. Repninas, siekdamas *sumažinti Čartoriskių išdidumą*, nevensgė ryšių su respublikonų opozicija: jau 1766-ųjų sausį iš respublikonų lyderių jis gavo pažadą bedradarbiauti su Rusija, jei ši padėsanti jiems įveikti Čartoriskių konfederaciją. Tų pačių metų balandį Rusija atsiskakė idėjos remtis Respublikoje tik viena dominuojančia partija⁹⁶. 1767-ųjų pradžioje

⁹⁵ *Literatura barska*: Antologia, oprac. Janusz Maciejewski, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich-Wydawnictwo, 1976, 18–20.

⁹⁶ Zofia Zielińska, „Początek rosyjskiej niełaski Czartoryskich...“, p. 69–70.

Maskva sugrąžina tėvynėn Radvilą: už Repnino duotą pažadą gražinti nuosavybę, suteikti finansinę kompensaciją ir skirti antikarališkos Radomo konfederacijos maršalu respublikonų lyderis Karolis Stanislovas Radvilas įsipareigojo paklusti Rusijai. Respublikonų stovyklos ir savo kariuomenės padedama Rusija pasiekė, kad 1768-aisiais seimas Varšuvoje sustabdė Čartoriskių ir valdovo pradėtas valstybės reformas ir patvirtino senąsias pagrindines – kardinalias – teises, konstitucinio pobūdžio įstatymą, kaip nekintamą Respublikos santvarkos pamatą, o šių teisių garante pripažino Kotryną II: tik jai ir jos įpėdiniams sutikus ateityje galėjo būti pakeistos tokios Respublikos teisės, kaip laisvi ir vienbalsiai valdovo rinkimai, *liberum veto*, Liublino unija pagrįsta Lenkijos ir Lietuvos sąjunga. Tas pats seimas suteikė disidentams, kitatikiams, lygias su katalikais politines teises: Čartoriskiai tokį Maskvos reikalavimą buvo atsisakę įvykdyti.

Atvirai prorusiška respublikonų lyderių pozicija kėlė bajorijos pasipiktinimą. *Žiūrėk, ką darai, kaip smarkiai klysti, Radvilai,* – įspėjo Radomo konfederacijos maršalą 1767 metais rašyto eilėraščio anonimas, pasmerkęs K. S. Radvilo Šv. Kotrynos dieną surengtą puotą, kurios metu priešais Rusijos imperatorės portretą buvo nupieštas *maskvėnų Erelis*, o po jo *sparnais padėti lenkų Erelis ir lietuvių Vytis*⁹⁷. Rusijos savivalė Respublikoje per trumpą laiką išsklaidė respublikonų iliuzijas, kad Kotryna II gali būti nuoširdi lietuvių ir lenkų demokratinės santvarkos gynėja. 1768-aisiais suburta Baro konfederacija, į kurią susitelkė didelė dalis buvusių Radomo konfederatų, jau buvo nukreipta prieš Rusiją. Ji brėžė patriotinę senųjų tautos teisių ir laisvių, tėvynės ir religijos gelbėjimo nuo Rusijos ir despoto valdovo programą. Pirmąsyk krašto bajorija taip aiškiai pajuto ir suvokė Respublikai gresiančią pražūtį. To meto proginės literatūros atspindėtas jos viešas pasakojimas įgijo nebe deklaratyvaus, bet autentiško patriotizmo, stipraus dramatismo ir ryškių metafizinių potėpių. Remiantis šv. Augustino išskirta opozicija, Baro konfederatų buvo ginama *Dievo*

⁹⁷ *Literatura barska*, p. 52–53.

valstybė (Respublika), priešinta Maskvos, Čartoriskių ir Stanislovo Augusto neva kurtais *Velnio valstybei* (Tironijai). Respublikos priešai demonizuoti, jos gynėjai aukštinti kaip žūstančios tautos gelbėtojai. Proginiai ir poleminiai respublikonų tekstai vaizdavo Stanislovą Augustą ir kaip neteisėtai sostą užgrobusį *tironą, despotą*, Maskvos tarną, ir kaip bevalį žaislą galingų savo dėdžių rankose. Valdovas vadinamas ir Dievo tvarką griaušančiu *velniu, šetonu, velnio palikuonimi* ir, šaipantis iš jo giminės herbo Tauro, – *verselių išrinktu Veršiu*. Su velniu (*czart*) sietas Lietuvos didysis kancleris Mykolas Čartoriskis, laikytas Respublikos nelaimių pagrindiniu kaltininku. Pati Poniatovskio valdoma valstybė vadinta *velnio dukterimi*, o valdovas lygintas su Romą pražudžiusiu paskutiniu jos imperatoriumi ir pravardžiuotas Stanislovu Augustulu⁹⁸.

Baro konfederatų tekstai skaidrino respublikoniškas vertybes, brėžė ryškią ištikimybės laisvai tėvynei ir tėvynės išdavystės antitezę, gerokai išblukusią XVIII amžiaus sąvartose. Respublikonų kurtas pasakojimas kėlė moralinį tarnavimo tėvynei, aukojimosi bendram Respublikos labui imperatyvą ir smerkė nuolankumą Rusijai kaip tėvynės išdavystę. Baro konfederatas Simonas Kosakauskas (Szymon Kossakowski, 1741–1794), vėliau – Kosciuškos sukilimo metu – pats už tėvynės išdavimą pakartas, 1771 metais surašytame *Simono Kosakausko manifeste prieš rusų pasiuntinį ir jo remiamuosius* skelbė, kad *su tais, kurie kokiū nors būdu susideda su visuotiniu priešu* [Rusijos ambasadoriumi N. Repninu – D. K.], *elgsimės taip pat, kaip su pačiais tėvynės priešais*⁹⁹. Karaliui – *dideliam išdavikui* – konfederatų poetai linkėjo sulaukti mirties bausmės už tėvynei padarytą kaltę¹⁰⁰. Lietuvos generelinės konfederacijos maršalas Mykolas Jonas Pacas (Michał Jan Pac, 1730–1787) *Pastaboje (Note)* aiškino, kad, norint

⁹⁸ Aleksandra Norkowska, *op. cit.*, p. 241–299.

⁹⁹ Arkadiusz Michał Stasiak, *Patriotyzm w myśli konfederatów barskich*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2005, p. 56.

¹⁰⁰ *Literatura barska*, p. 100–103.

užtikrinti piliečių teises, būtina bausti už tėvynės laisvei grėsmę keliančius nusikaltimus: mūsų teisės yra ir bus prastai saugomos, klaidingai interpretuojamos, jei stokosime jėgos ir jų nevykdysime, jei nusikaltimai ir nusižengimai liks nebaudžiami¹⁰¹.

Kovose su Maskvos kariuomene žuvę konfederatai aukštinti už tautai, tėvynei ir Dievui sudėtą auką. 1769 metais mūšyje ties Aukštąja Rūda kritęs Kauno pakamario sūnus dvidešimtmetis Teodoras Medekša šlovintas giedoti skirtomis lietuviškomis eilėmis kaip Maskvos nužudytas *tautos apgynėjas*:

Kas tuos kapuose yra pakavotas? | Sūnus Medekšos Maskvos užkovotas. | [...] |
Dvidešimt metų kaip tiktai turėjo, | jau tautos ginti dideliai norėjo. | [...] | Jis tautą
gynė kaip tik galėdamas, | gyvastį savo už ją palikdamas. | Dieve galingas, priimk
tą apderą | už savo vardą ir švenčiausią vierą.¹⁰²

Taigi valstybinis ir tautinis LDK patriotizmas Baro konfederacijos metais reikštas ir lietuvių kalba. Lietuviškose ir lenkiškose eilėse var-tota ta pati herojaus gyvybės aukos tėvynei ir Dievui bendroji vieta. 1771 metų gegužės 23 dieną mūšyje prie Lanckorono žuvęs Mstislavlio vaivadaitis Kajetonas Sapiega (1747–1771) Belsko pilininko Evaristo Andriejaus Kuropatnickio parašytame eilėraštyje kildintas iš Lietuvą gynusių Algirdaičių ir šlovintas kaip *kritusi Dievui auka kovoje už Tėvynę*:

Bėk, Vytie, greitai kaip Sapiegu Strėlė, | Apskriek tėvynę, kol ji dar sveika, | Pa-skelbk, kad krito kunigaikštis Kajetonas, už tikėjimą, | Už laisvę, už tėvynę save paaukojęs.¹⁰³

Demokratinę Respublikos santvarką gynę respublikonų tekstai jau Baro konfederacijos metais ėmė įgyti kritinį ir reformistinį pobūdį.

¹⁰¹ Arkadiusz Michał Stasiak, *op. cit.*, p. 55; *Note*, AGAD (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie), Zbiór Anny Branickiej 10, k. 154a–156b.

¹⁰² Mykolas Biržiška, *Dainų atsiminimai iš Lietuvos istorijos*, Vilnius, 1920, p. 71–72; Vaclovas Biržiška, „Nežinomi senieji lietuviški tekstai“, in: *Tauta ir žo-dis*, kn. 7, Kaunas, 1931, p. 271.

¹⁰³ *Ibid.*, p. 313.

Poleminiuose konfederatų darbuose mėgintos aiškintis Respublikos nuopuolio priežastys, žymėti galimi keliai iš krizės. Tiesa, Baro konfederacijos generalinis sekretorius Ignas Bogušas (Ignacy Bohusz, m. 1778), iš Vilkmergės (dabartinės Ukmergės) apylinkių kilęs bajoras, vienas Karolio Stanislovo Radvilo stovyklos idėjinių lyderių, Vilniaus kardininkas, tiek redaguodamas Baro konfederacijos viešus dokumentus, tiek asmeniniuose laiškuose iš esmės laikėsi tuo metu vyravusio nekritiško respublikonizmo pozicijų. Tačiau vieninteliame konfederacijos metais pasirodžiusiame šio politiko individualiame darbe *Patarimas prieš patriotinę Tarybą (Rada przeciwko Radzie patriotycznej)* iškeliami lig tol respublikonų menkai svarstyta nepakankamo bajorijos politinio raštingumo ir jo daromos žalos valstybei problema. Sektina santvarka Bogušui – tiesioginė graikų demokratija: jos principus, tobulinant lietuvių ir lenkų tvarką, siūloma perkelti į to meto Respubliką. Pavyzdinis esąs senovės graikų patriotizmas – sąmoningų, savo teises ir pareigas suvokiančių piliečių bendras veikimas laisvos tėvynės labui. Kreipdamasis į konfederatus jis ragino *bendrai suremti pečius bendram išsigelbėjimui, atsisakyti ambicijos ir visų savitų pažiūrų, išskirtinai aukotis visuotiniams tėvynės interesams*. Tačiau vien ištikimybė tėvynei negalinti apsaugoti nuo jos išdavystės. Matyt, turėdamas domėje skaudžią Radomo patirtį, kai respublikonai buvo tapę Rusijos politikos įrankiu, Bogušas pabrėžė, kad tėvynės gynėjai privalą būti budrūs – *nesileisti paperkami ir apgaunami*. Pasak jo, būtina vengti ne tik sąmoningos, bet ir nesąmoningos, netyčinės tėvynės išdavystės: *jei į patriotinę Tarybą bus įtraukti tikri patriotai, tai šie geri ir dorybingai mąstantys, bet ne į viską atsižvelgiantys piliečiai, išduos tėvynę ne iš blogos valios, o [todėl,] kad patys bus Maskvos išduoti*¹⁰⁴. Kaip apsaugoti Respubliką nuo dorų, bet politiškai neišprususių, nesąmoningų patriotų, Bogušas aiškino tik siauram reformatorių

¹⁰⁴ Arkadiusz Michał Stasiak, *op. cit.*, p. 100–101; Ignacy Bohusz, *Rada przeciwko Rade patriotycznej*, BPAU (Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie), rkps 318, k. 11a, 12 a, 14 b–16b.

ratui skirtame, prancūziškai rašytame veikle *Svarstymai apie pono abato de Mably tyrinėjimus ir iš jų kilę užrašai* (*Réflexions sur les Observations de Monsieur l'Abbé de Mably et les notes qui sont à la suite*). Čia, pritardamas S. Konarskiui, jis siūlė panaikinti seime *liberum veto* ir pereiti prie sprendimų, priimamų daugumos balsais. Tai gražintų piliečiams politinę jėgą, kurią *liberum veto* yra suvaržęs, ir padėtų atgaivinti krašto politinį gyvenimą:

Liberum veto yra mūsų anarchijos šaltinis, kad pabėgtume nuo to pirminio blogio, turime pasinaudoti visomis galimomis priemonėmis, o kai pagaliau šis piktnaudžiavimas bus sunaikintas, įstatymų leidimo valdžia atgaus jėgas, o mes įgysime gebėjimą veikti.

Pertvarkytą parlamentą Bogušas ragino iš esmės sustiprinti: iš karaliaus turėtų būti atimta teisė skirti pareigybes ir įstatymų leidimo valdžia, o iš senato – jo ypatingos prerogatyvos. Senatas liktų tik paprasta pasiuntinių rūmų dalis. Šių valdymo reformų paskirtis – suteikti bajorijai realias politines galias ir taip sustiprinti jos asmeninę atsakomybę už Respubliką, padaryti bajorų patriotizmą sąmoningą ir veiklų¹⁰⁵. Kaip dauguma respublikonų, Bogušas buvo įsitikinęs, kad pagrindinė laisvos valstybės atrama – sveiki piliečių papročiai ir dorybės. Valdymo taisyklės keistinos tik sugedusiems papročiams pataisyti.

Išsamiau Respublikos gaivinimo projektą išdėstė I. Bogušo idėjinis sąjungininkas, Baro konfederatų atstovas Paryžiuje, LDK didysis virtuvininkas Mykolas Vielhorskis (Michał Wielhorski, 1730–1794), Oginskytę vedęs grafas, dar 1767-aisias kartu su kitais Radomo konfederacijos pasiuntiniais važiuavęs pas Kotryną II prašyti jos garantijų Respublikos santvarkai. 1770 m. sausį atvykęs į Paryžių ieškoti

¹⁰⁵ Jerzy Michalski, „Idee reformatorskie sekretarza Konfederacji Barskiej: Dyskusja Ignaciego Bohusza z Gabrielem Mablym“, in: *Miscellanea Historico-Archivistica*, t. 1, Warszawa, 1985, p. 199–214; Arkadiusz Michał Stasiak, *op. cit.*, p. 51–52; Maciej Forycki, *Anarchia Polska w myśli Oświecenia: Francuski obraz Rzeczypospolitej szlacheckiej u progu czasów stanisławowskich*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004, p. 196; *Réflexions sur les Observations de Monsieur l'Abbé de Mably et les notes qui sont à la suite*, AGAD, Zbiór Anny Branickiej 10, k. 79a–109b.

Versalio paramos Baro konfederatų siekiamas, jis ėmėsi slapčia rengti būsimos Respublikos santvarkos planą, kurį konfederacija pasiekus laimėjamą turėtų įgyvendinti. Tuo metu parašytame darbe *Lenkijos valdymo paveikslas (Tableau du gouvernement de Pologne)* Vielhorskis pamėgino iš respublikoniškų pozicijų nužymėti pagrindines reformų plano gaires. Kaip ir Bogušas, laisvę šiame darbe jis visų pirma siejo su dorybe. Sekdamas romėnų respublikoniškos minties tradicija, dorybę, moralines piliečio savybes, Vielhorskis laikė stipriausiu laisvos respublikos pamatu. Laisvė, LDK virtuvinininko teigimu, esanti aukščiausias gėris, ją nuo nuolatinių grėsmių saugoti – pagrindinė valdžios institucijų paskirtis. Tačiau išsergėti laisvę sveiką galima tik tuomet, jei Respublikos pareigūnai ir piliečiai remsis dorybe. Vien dorybė galinti padėti atsispirti korupcijai – didžiausiam blogiui, koks tik gali grėsti laisvai valstybei. Būtent dėl pareigūnų ir piliečių korupcijos žlunganti laisvė. Pagrindinis korupcijos pažabojimo ir valstybės gelbėjimo būdas esąs senųjų dorybių atgaivinimas ir piliečių politinių galių sustiprinimas. Tam būtina įveikti seimo ir seimelių tinklą, apriboti esamas valdovo galias, užtikrinti bajorų ir didikų pilietinę lygybę. Atitardamas Bogušui, Vielhorskis neigiamai vertino *liberum veto*. Vis dėlto siūlė šią teisę tik susiaurinti, bet ne panaikinti. Teigė, kad net laisvi valdovo rinkimai, esant tokiai tarptautinei Respublikos padėčiai, tapę fikcija. Mažinant didikų galias reikėtų panaikinti privačias karines pajėgas: jas galėtų pakeisti iš valstiečių sukurta vaivadijų milicija. Taip pat derėtų grįžti prie bendro visai bajorijai švietimo – suteikti ir nepasiturinčių bajorų vaikams gerą išsilavinimą ir tokiu būdu sumažinti socialinę bajorijos nelygybę. Mat nuskurdusi bajorija labiausiai linkusi parsiduoti. Itin svarbu duoti jaunimui gerą teisinį išsimokslinimą – nuo jo priklausąs teisingumas valstybėje. Vielhorskis aptarė ir sunkią, vien nuo ponų malonės priklausančių valstiečių būklę bei pasisakė už žemdirbių *nelaisvės panaikinimą*. Tačiau ši reforma negalinti būti skubi, nes Respublikos valstiečiai laisvei dar nėra pasirengę: jie *girtuokliai, tinginiai ir veltėdžiai, o sykiu – aki-*

plėšos. Jie esą aklai prisirišę prie senųjų santykių ir nepasitikį jokiomis naujovėmis, todėl išlaisvinami turėtų būti tik gerai ūkininkaujantys žemdirbiai. O artimiausiu metu Vielhorskis siūlė sukurti teismus, į kuriuos valstiečiai galėtų kreiptis dėl ponų padarytų skriaudų. Panašūs teismai turėtų būti skirti ir bajorų pažeistoms miestiečių teisėms ginti. Tačiau apie galimybes miestiečiams ir valstiečiams įgyti politines teises, tapti politinės bendruomenės dalimi *Lenkijos valdymo paveiksle* nekalbama. Vielhorskis laikėsi tuo metu Respublikoje vyravusios ir kardinaliose teisėse įtvirtintos nuostatos, kad tautos suverenumą išreiškiantys *trys luomai*: karalius, senatas ir riterių luomas, susirinkęs į seimą. Būtent šių *trijų luomų* rankose esanti įstatymų leidžiamoji valdžia. Pastebėtina, kad LDK virtuvininkas, kaip ir Renesanso laikų krašto humanistai, aukštino dar XVI amžiuje Respublikos pasiektą religinę laisvę ir toleranciją¹⁰⁶.

Konfederatų idėjiniai lyderiai stengėsi sukurti nacionalinį, skirtingas politines stovyklas galintį sutelkti, Europos švietėjų autoritetu paremtą Respublikos atnaujinimo projektą. Baro konfederacijos generalinis sekretorius I. Bogušas, Lietuvos generalinės konfederacijos maršalas M. J. Pacas, konfederatų pasiuntinys Paryžiuje M. Vielhorskis ne tik patys kūrė Respublikos reformų programas, bet ir keitėsi idėjomis su prancūzų švietėjais kunigu Gabrieliu Bonnot de Mably (1709–1785) ir filosofu Jeanu Jacques'u Rousseau (1712–1778). Vielhorskio paprašyti bei informacine medžiaga, visų pirma jo *Lenkijos valdymo paveikslu*, aprūpinti Mably ir Rousseau rašė darbus, siūliusius gana išsamius Respublikos pertvarkos planus. Mably veikalus atidžiai vertino ir juos savo pastabomis pildė Bogušas ir Pacas. 1770–1771 metais Rousseau, konsultuodamasis su Vielhorskiu, parašė *Svarstymus apie Lenkijos valdžią ir apie jos reformos projektą* (*Considérations sur le*

¹⁰⁶ Jerzy Michalski, *Rousseau i sarmacki republikanizm*, Warszawa: PWN, 1977, p. 18–25, 38; Maciej Forycki, *op. cit.*, p. 195–196; *Tableau du gouvernement de Pologne*, AGAD, ZB 9.

Gouvernement de Pologne et sur sa Réformation projetée, 1782). Su šio darbo rankraščiu Vielhorskio rūpesčiu buvo supažindintas ir vienas iš Čartoriskių stovyklos lyderių – Podolės žemių generolas Adomas Kazimieras Čartoriskis¹⁰⁷.

Rousseau lietuvių ir lenkų respublikonų naratyvą papildė esminiais Apšvietos akcentais ir svariai jį sustiprino. Jo *Svarstymus apie Lenkijos valdžią*, 1782-aisias išspausdintus prancūziškai, 1788-aisiais žemaičių bajoras Mauricijus Pranciškus Karpis (Maurycy Franciszek Karp, 1749–1817) išvertė į lenkų kalbą, o po metų paskelbė Varšuvoje, pristatydamas skaitytojams *didįjį Rousseau kaip Sokratą, mūsų amžių Diogeną, lenkų Soloną, tautų Platoną*, kaip mokytoją, kuris išmoko *būti doru ir geru piliečiu, garbingu ir laimingu žmogumi*¹⁰⁸. Rousseau *Svarstymai* idealizavo lenkus ir lietuvius kaip senųjų Romos respublikos dorybių ir idealų, nuo kurių nutolusi dabartinė Europa, saugotojus bei gynėjus. Vielhorskio paveiktas, Rousseau priskyrė Lenkiją nedideliam išrinktųjų visuomenių ratui, turinčiam galimybę išvengti nuopuolio, kurio link sparčiai judančios likusios – senųjų moralinių principų ir savo tapatybių atsisakiusios – Europos tautos.

Kad ir ką kas kalbėtų, bet šiandien jau nebėra prancūzų, vokiečių, ispanų, net anglų: tėra tik europiečiai. Visų tie patys skoniai, pomėgiai, tie patys papročiai, nes niekam iš jų nesuteikė tautinio pavidalo jokia išskirtinai sava teisė. Visi jie vienodomis sąlygomis elgsis vienodai. [...] Visi kalbės apie viešąjį gėrį, o galvos tik apie save. [...] Perteklius – vienintelė jų ambicija, auksas – vienintelė aistra; būdami tikri, kad už auksą gali turėti viską, ko geidžia, parsiduos pirmajam, kuris panorės juos nusipirkti.

Lenkai esą kitokie: nors neturintys *jokios tvarkos, jokios kariuomenės, jokio paklusnumo*, bet išsaugoję senąsias romėnų dorybes ir laisvės meilę. Jos dar padedančios išlikti: *Lenkija išties buvo Maskvos pančiuose*,

¹⁰⁷ Maciej Forycki, *op. cit.*, p. 40–42.

¹⁰⁸ Jean Jacques Rousseau, *Uwagi nad rządem polskim oraz nad odmianą, czyli reformą onego projektowaną, przez J. Jakuba Russo, obywatela Genevskiego, z francuzkiego na oyczysty język przełożone*, Warszawa, 1789, p.188–190.

bet lenkai liko laisvi. Senosios dorinės tautos savybės išlikusios dėl išsaugotos savitos respublikoniškos santvarkos – tautos suverenumo ir įstatymų leidžiamosios valdžios viršenybės vykdomosios atžvilgiu. Taigi į pilietinių dorybių, senųjų respublikoniškų tautos papročių bei respublikoniškos santvarkos stiprinimą, Rousseau teigimu, turėtų būti nukreipta visa Lenkijos valdymo pertvarka:

Esant dabartinei būklei, matau tik vieną būdą suteikti jai [Lenkijai] tą stokojamą tvirtumą, o būtent – visai Tautai įlieti [Baro] konfederatų dvasią, įtvirtinti lenkų širdyse Respubliką taip, kad ji jose išliktų nepaisant visų jų engėjų pastangų. [...] Piliečių dorybė, jų patriotinis uolumas, jų sielų ypatingas pavidalas, Tautos įstatymų suteiktas – tai vieninteliai įtvirtinimai, kurie visada gali ginti Lenkiją ir kurių nė vienai kariuomenei nepavyks įveikti. Jei padarysite, kad lenkas niekad negalėtų tapti maskvėnu, pažadu jums, kad Maskva niekad nepavergs Lenkijos.¹⁰⁹

Taigi, kaip ir Antikos autoriai bei jais sekę Lietuvos respublikonai, Rousseau ragino gelbėti laisvą respubliką visų pirma ugdant piliečių dorybes ir tobulinant papročius. Jo teigimu, respublikos galia remiasi laisvais žmonėmis, gerais piliečiais. Tokius piliečius turi ugdyti geri įstatymai, teisingai sutvarkytas valstybės valdymas, visiems pasiekiamas švietimas, garbingas tautai tarnaujancio valdovo ir kitų pareigūnų elgesys.

Sykiu Rousseau lietuvių ir lenkų respublikonams siūlė naują laisvos, suverenios tautos sampratą: ragino iš trijų luomų – bajorų, miestiečių bei valstiečių *padaryti vieną kūną ir taip dešimt kartų sustiprinti Respublikos jėgas*. Suvereni turinti būti visa tauta. Jis atmetė Vielhorskio gintą trijų luomų koncepciją:

Dažnai kalbama ir kartojama, kad Lenkijos Respublika sudaryta iš trijų luomų: iš riterių luomo, Senato ir Karaliaus. Norėčiau sakyti kitaip: Lenkų Tauta sudėta iš trijų luomų – iš bajorų, kurie yra viskuo, iš miestiečių, kurie yra niekuo, ir valstiečių, kurie yra mažiau nei niekas.

Suverenas Respublikoje esąs tik riterių luomas, bet šeiminingo teisės iš prigimties priklausančios visai tautai – visiems luomams. Bajorai

¹⁰⁹ Jean Jacques Rousseau, *Uwagi*, p. 16–19.

turį atminti, kad tol nebus *laimingi ir laisvi*, kol *savo brolius laikys sukaustytus grandinėmis. Didelė nelaimė Respublikai, jei tauta užsklęsta tik riterių luome*, jei likusi jos dalis, valstiečiai ir miestiečiai, *yra niekas tiek valdžioje, tiek įstatymų leidyboje*. Valstiečiams ir miestiečiams privalo būti *pagaliau sugrąžinta prigimties jiems duota teisė dalyvauti savo krašto valdžioje siunčiant pasiuntinius į šeimlius*. Siekiant *tautos galios ir laimės*, jiems būtina suteikti politines bei pilietines teises, kad jie *širdimi prisirištų prie tėvynės* taip, kaip bajorai: jau dabar Respublikos parlamente reikėtų numatyti vietas būsimiems miestiečių ir valstiečių atstovams. Toks kelias iš esmės pakeistų visuomenės sąrangą be revoliucijų. Tačiau miestiečius subajorinti, o valstiečius išlaisvinti dera palaipsniui – įvertinus jų įgytas dorybes. Mat *liaudies išlaisvinimas yra sunkus projektas, tai didis ir puikus, bet drąsus ir pavojingas reikalas* – tiek dėl *ponų blogai suvoktų interesų, savimeilės, prietarų*, tiek dėl *baudžiauninkų ydų bei niekšybės*. Svarbiausia esą bajorams atminti, kad jų pavaldiniai yra tokie patys žmonės kaip ir jie, kad jų pareiga – *padaryti nelaisvuosius vertus laisvės, pajėgius ją išverti: pirmiausia prie to dirbkite – neišlaisvinkite jų kūnų, prieš tai neišlaisvinę sielų. Būkite tikri, kad be tų pradinių darbų reikalas nepavyks*. Rousseau vienas pirmųjų atkreipė dėmesį į sunkiai žmonėms ir tautoms pakeliamą laisvės našta, į būtinybę tokiai naštai moraliai pasiręgti:

Laisvė yra sotus, bet sunkiai virškinamas maistas: reikia labai sveikų skrandžių, kad ją išvertum. Juokiuosi iš tų suniekšėjusių tautų, kurios, sąmokslininkų sukurstytos, drįsta kalbėti apie laisvę, nors jos nesuvokia, bet, turėdamos pilnas vergo ydų širdis, įsivaizduoja, jog pakanka maištauti, kad būtum laisvas. O išdidi ir šventa Laisve! Jei tie vargšai galėtų tave pažinti, jei žinotų, kokia kaina tave įgyja ir saugo, jei jaustų, kiek tavo įstatymai yra rūstesni už sunkų tironų jungą, jų silpnos sielos, aistrų belaisvės, turėtų uždusti, išsigastų tavęs šimtakart labiau negu nelaisvės, su siaubu bėgtų nuo tavęs, kaip nuo sunkaus vežimo, galinčio juos sutraiškyti.¹¹⁰

¹¹⁰ *Ibid.*, p. 45–50, 72, 150–161.

Beje, būtent šiuos Rousseau žodžius Prancūzijos revoliucijos metais Kotryna II citavo laiške savo bičiuliui Friedrichui Melchiorui Grimmui¹¹¹.

Išskirtinis vaidmuo kuriant laisvą tautą *Svarstymuose* suteikiamas švietimui. Jo paskirtis – *duoti sieloms tautinę formą ir padaryti jas patriotėmis*:

Vos atmerkęs akis kūdikis turi išvysti Tėvynę ir iki mirties nieko daugiau virš jos nematyti. Kiekvienas tikras respublikonas išžįs su motinos pienu tėvynės – t. y. teisių ir laisvės – meilę.

Laisva politinė bendruomenė turinti rūpintis viešuoju visos tautos švietimu. Mokslas privalęs būti prieinamas: *jei viešojo švietimo negalima padaryti išvis nemokamo, reikia jį taip įvertinti, kad ir vargšai pajėgtų susimokėti*. Pilietiškai turėtų būti ugdomi ir suaugusieji. Tam skirtini vieši renginiai, bendros pramogos, valstybės apdovanojimai bei pilietinėmis vertybėmis pagrįstas viešasis tautos gyvenimas. Tarnavimas bendram gėriui turėtų būti visuomenės vertinamas. Siekti dorybės, būti gerais piliečiais krašto gyventojus turinti skatinti visa viešojoje erdvėje. Ji tokia bus, jei kiekvienas valstybėje bus vertinamas pagal gabumus ir talentą, jei žmogui *dorybė galės atverti visus vartus, kuriuos fortūna uždarė*. Ne turtai, ne kilmė, bet išsiugdyta dorybė turinti apibrėžti žmogaus vertę. Kiekvienas pilietis Respublikoje *turi matyti prieš save laisvą kelią viskam pasiekti*. Tėvynei gerai tarnaujantys piliečiai privalo gauti garbingiausias pareigas, o pats geriausias iš jų turi būti išrenkamas karaliumi. Būtent vien iš savų piliečių renkamas valdovas būtų *stipri spyruoklė sieloms*, skatinanti visuomenę geriau tarnauti bendram reikalui: mat kiekvienas už nuopelnus Respublikai turėtų viltį tapti karaliumi. Tautos ir valdovo pilietinio ugdymo paskirtį atliktų pomirtinis karaliaus teismas: iš paprastų garbingų žmonių sudarytas tribunolas, išklauses piliečių liudijimus, viešai įvertintų

¹¹¹ Aleksandr Strojev, „Te, kto popravliajet fortunu“: *Avantiuristy Prosveščeniya*, Moskva: Novoje literaturnoje obozrenije, 1998, p. 134.

mirusio karaliaus darbus ir nutartų, ar jis už nuopelnus Respublikai laidotinas su didžia pagarba kaip karalius, jo vardą įrašant tautos valdovų knygon, ar kukliai, kaip bet kuris privatus asmuo – jei būtų pamynęs teisingumą ir piliečių laisves. Toks pilietinę dorybę vertinantis, ją iškeliantis viešasis gyvenimas būtų patikimas tautos patriotizmo ir sveikų jos papročių ugdytojas¹¹². Rousseau siūlė savitą politinio elito kūrimo idėją. Pasak jo, laisvai valstybei reikalingas būdas, kaip atrinkti į pareigybes tinkamiausius – doriausius ir labiausiai išsilavinusius – asmenis. Visų pirma, *visi piliečiai, visi vieši vyrai* privalą gerai išmanyti savo krašto ir bendrąją teisę, kurios mokytį turėtų ne tik universitetai, bet ir visos vidurinės mokyklos. Tik išlaikę rimtą teisės egzaminą, bajorai būtų įrašyti į pavieta piliečių aukso knygą ir taip įgytų teisę būti renkami į seimelį. Bent trejus metus padirbėję žemesniuose teismuose ar advokatūroje bei gavę iš seimelio tokio darbo liudijimą piliečiai patektų į *veiksmingų Respublikos narių* grupę. Vien šioje grupėje esantys asmenys galėtų būti renkami į valstybės pareigybes. Taigi tik trejų metų teisinio darbo patirtį turintis pilietis įgytų teisę būti renkamas pasiuntiniu į seimą ar deputatų į tribunolą. Tik triskart atbuvęs seimo pasiuntiniu ar tribunolo deputatu, jis galėtų kandidatuoti į senatorius. Ir tik triskart atlikęs senatoriaus pareigas, pilietis galėtų tapti kandidatu į pilininkus ir vaivadas. Iš vaivadų rinktinas valdovas. Taip būtų sukurta *išrinktoji aristokratija*, pagrįsta ne turtu, o dorybe ir tikrais nuopelnais Respublikai. Toks politinis elitas nebūtų uždaras, nuo tautos atsiribojęs, koks esąs Anglijoje, bet nuolatos piliečių kontroliuojamas ir pavaldus tautai, krašto suverenui¹¹³. Taip *bauginanti* laisvė *Svarstymuose* tapo praktiškai sujungta su pilietine dorybe bei *apšviestuoju patriotizmu* ir jais paremta.

Respublikos valdymas, Rousseau įsitikinimu, tobulintinas taip, kad būtų sustiprintos ir išplėstos tautos – jos atstovų seimeliuose ir

¹¹² Jean Jacques Rousseau, *Uwagi*, p. 32–40, 161–163, 174–175.

¹¹³ *Ibid.*, p. 110, 167; Jerzy Michalski, *Rousseau i sarmacki respublikanizm*, p. 99–100.

seime – suverenios galios. Tik tokiu būdu esą galimą įveikti korupciją, pažaboti didikų – *mažųjų tironų* – savivalę, sustabdyti vykdomosios valdžios pareigūnų siekius savintis visai tautai priklausančias laisvo krašto valdymo teises. Laisva Respublikos santvarka remiasi seimeliais, kurie lenkų nepagrįstai nuvertinti. Iš tiesų, nors *švenčiausias yra Seimas, bet seimeliai – dorybingesni*. Seimeliai esą *tikrieji laisvės paladijai*. Laisva santvarka apsivalytų nuo korupcijos ir sutvirtėtų, jei seimas taptų labiau priklausomas nuo seimelių. Seimelių siunčiami į seimą pasiuntiniai privalą turėti aiškiai surašytas instrukcijas, kad atstovautų bendriems, o ne privatiems interesams, kad jų niekas nenupirktų. Tiesa, pačius seimelius reikėtų geriau sutvarkyti, tačiau negalima atimti teisės dalyvauti juose iš žemės neturinčių bajorų. Asmens politinių teisių nedera sieti su turtu. Vykdomoji valdžia turėtų būti priklausoma ne nuo valdovo, kuris dovanodamas pareigybes bei malones ją korumpuoja, bet nuo tautos. Seimas, o ne karalius, turėtų skirti senatą – vykdomąją valdžią. Dar geriau būtų, jei vykdomosios valdžios pareigūnus rinktų patys seimeliai, sekdami Lietuvos Vitebsko ir Polocko vaivadijų bei Žemaitijos kunigaikštystės pavyzdžiu. Senatoriai rinktini ne iki gyvos galvos, bet laikinam darbui. Dabar valdovo skiriami senatoriai nėra atskaitingi tautai. Šią teisę iš karaliaus perdavus seimui, *būtų nuslopinta bajorijos dvaro dvasia, o pažadinta pilietinė dvasia*. Kad seimas būtų *geros įstatymų leidybos ir geros valdžios šaltinis*, jį patį reikia gerai sutvarkyti. Rousseau išskyrė tris Respublikos bevaldystės, anarchijos priežastis: tai *liberum veto*, konfederacijos ir asmenų piktnaudžiavimas teise turėti savo kariuomenę. Visas jas reikia pašalinti. Asmeniui duota teisė sugriauti seimo darbą esanti *barbariška teisė, beprotybė*. Konfederacijos – *sunki liga*. Tačiau *apšviestasis patriotizmas* turėtų padėti saikingai ir išmintingai naudotis konfederacijų ir *liberum veto* teisėmis bendram Respublikos labui. *Liberum veto pati savaimė nėra ydinga teisė, tai puiki teisė, o be konfederacijų Lenkija jau seniai būtų laisvę praradusi*. Mat *liberum veto* reikalui esant leidžia visuotinį interesą, visuotinę gerovę apginti

nuo daugumos valios, kuri ne visada sutampanti su visuotine valia. Rousseau pritarė tradiciniam lenkų ir lietuvių įsitikinimui, kad vienas doras laisvės ir Respublikos gynėjas gali stoti prieš korumpuotą ar apgautą daugumą ir savo protestu išgelbėti laisvą tėvynę. Todėl, pasak jo, *liberum veto* teisė turinti būti išsaugota, bet griežtai apribota. Ji galėtų būti palikta ne pavieniams seimo pasiuntiniams, bet vaivadijoms ir pavietams. Jei *liberum veto* galia pasinaudotų vienas asmuo, jį tuoj pat turėtų teisti iš garbingiausių tautos atstovų tik tam reikalui sudarytas aukščiausiasis tribunolas – arba nubausdamas jį mirtimi, jei savo protestu pakenkė tėvynei, arba apdovanodamas bei suteikdamas jam viešą apsaugą iki gyvenimo pabaigos, jei savo balsu apgynė bendrą reikalą¹¹⁴.

Rousseau nuomone, Respublikai būtina išsaugoti fundamentalius savo santvarkos principus: valdovo rinkimus, lenkų ir lietuvių uniją bei visos bajorijos teisių lygybę. Jei sostas taps paveldimas, *Lenkija galės visam laikui atsisveikinti su savo laisve*. Valdovo rinkimai esą tautos laisvės išraiška: jei jų bus atsakyta, liksią *tik tuščias bejėgiškos laisvės šešėlis. Paveldimas valdovas soste ir laisvė tautoje – niekada kartu išlikti negalintys dalykai*. Siekiant geriau apsaugoti tautos laisves, dera įstatymu nustatyti, kad niekada karaliaus sūnus negalėtų tapti karaliumi. Renkamo valdovo priedermė – tarnauti tautai, ginti jos laisvę būnant tik *pirmuoju piliečiu*. Kad laisva santvarka išliktų, svarbu išsergėti esamą decentralizuotą, konfederacinį Respublikos pobūdį. Mat laimingai ir laisvai galinčios gyventi tik nedidelės tautos ir mažos valstybės, kuriose piliečiai pažįsta vieni kitus. O gausios tautos, didelės valstybės pasmerktos arba skendėti anarchijoje, arba kęsti valdovų prievartą:

Keistas ir stebuklingas dalykas, kad Lenkijos platumas jau šimtą kart nepakeitė jos valdymo despotiška valdžia, nesubjaurojo lenkų sielų ir nedemoralizavo tautos masių. Siekiant išvengti šių blygybių ateityje, reikėtų Respubliką dar labiau

¹¹⁴ *Ibid.*, p. 51–58, 72–73, 94–106; Jerzy Michalski, *op. cit.*, p. 87–90.

decentralizuoti: Tegu perskyra tarp abiejų Lenkijų [Didžiosios ir Mažosios] būna tokia pat ryški, kaip perskyra [tarp Lenkijos] ir Lietuvos – turėkite tris valstybes, sujungtas į vieną.¹¹⁵

Akivaizdu, kad toks Rousseau požiūris į Abiejų Tautų Respubliką atitiko Lietuvos bajorijos pastangas išsaugoti savo krašto, savo politinės bendruomenės savarankiškumą ir šias pastangas autoritetingu žodžiu stiprino.

Taigi XVIII amžiaus antroje pusėje buvo išryškintos dvi Respublikos atnaujinimo, jos pertvarkymo alternatyvos, paremtos skirtingais požiūriais į tvarkos ir laisvės santykį. Rousseau, kaip ir lietuvių bei lenkų respublikonai, gerinti tvarką Respublikoje siūlė stiprinant ir plečiant tautos suverenias galias bei laisves. *Svarstymuose* jis kritiškai vertino Anglijos parlamentarizmą dėl per didelio atotrūkio nuo tautos ir siūlė lenkams bei lietuviams nesukti šiuo pavyzdžiu. Respublikos valdovas Stanislovas Augustas ir jo šalininkai geresnę tvarką valstybėje visų pirma siejo su tam tikru laisvių apribojimu ir valdžios centralizavimu.

Rousseau brėžė dar XVI amžiaus lietuvių ir lenkų tekstuose nuzymėtą antitezę tarp laisvos Respublikos ir despotiškos Maskvos. Centralizuotai, nelaisvai Rusijos valstybei jis priešino laisvą lenkų ir lietuvių Respubliką, būtent laisvę laikydamas pagrindiniu jos galios šaltiniu. To negalintys suprasti nelaisvų šalių valdytojai: Rusijos ir kitų valstybių politiką kuriantys *didieji ministrai vertina žmones pagal save ir savo aplinką, mano, kad juos pažįsta, net neįsivaizduodami, kokią energiją laisvoms sieloms gali suteikti tėvynės meilė ir dorybės proveržiai*. Būtent šią laisvės energiją privalą pasitelkti jos galią suvokiantys Respublikos piliečiai. Tik laisvės pagrindais gerai sutvarkyta Respublika, laisvais miestiečiais ir valstiečiais pasipildžiusi tauta galėsianti atsispirti Maskvai, o nelaimės atveju – jos *praryta nesileistų suvirškinama*. Rusija kelianti didžiausią ir nuolatinį pavojų Respublikos laisvei: *visada jums kils grėsmė prarasti laisvę, kol Maskvos*

¹¹⁵ Jean Jacques Rousseau, *Uwagi*, p. 41–44; 87–93.

šešėlis kišis į jūsų interesus. Deja, Maskvos grėsmės akivaizdoje lenkai ir lietuviai galintys pasikliauti tik savo pačių moraline, pilietine jėga. Mat visų *krišėioniškų valstybių rūmų politika* nepastovi ir nepatikima: *kasdienis Europos valstybių, o visų pirma jūsų kaimynų interesus – vien turėti jus kaip sceną tarp savęs ir maskvėnų*¹¹⁶.

Rousseau dėstyta ideali lenkų ir lietuvių valstybės vizija buvo artima krašto bajorijos politinei vaizduotei, ji derėjo su sarmatiškąja ir palemoniškąja respublikonizmo tradicija. Siūlymas valstiečius išlaisvinti ne iš karto, o atsargiai, palaipsniui su šia tradicija stipriau nesikirto¹¹⁷. *Svarstymai* turėjo didelės įtakos viešajam respublikonų naratyvui, suteikė jam europinės Apšvietos pobūdį. Rousseau pozicija iškilo kaip reikšminga atsvara Voltaire'o (1694–1778) kurtam Apšvietos pasakojimui apie Respubliką, o jo pagrindiniu herojumi buvo ne laisva tauta, bet tamsiems lenkams ir lietuviams civilizacijos bei tolerancijos šviesą nešantys, jų sugedusias laisves dėl jų pačių laimės pažaboti siekiantys Kotryna II ir Stanislovas Augustas. Pasak Voltaire'o, Respublikos valdovas savo tautos labui turįs siekti abso-
liučios valdžios, kad *sunaikintų gotiško-slaviško-romėniško-sarmatiško valdymo likučius*, išlaisvintų žemuosius luomus. Stanislovui Augustui siųstame laiške jis rašė: *žinau, kad lenkai būtų šimtąkart laimingesni, jei karalius būtų absoliutus viešpats, ir kad jiems nebūtų nieko maloniau nei patikėti savo teises monarchui, kuris yra teisingas ir tinkamai sprendžia*¹¹⁸. Voltaire'as stebėjosi, kodėl Baro konfederatai skundžiasi dėl Respublikon įsiveržusios Rusijos kariuomenės:

Kokia teise? [...] Tokia pačia, kai kaimynas atneša kaimynui vandens degant jo namui; draugystės teise, pagarbos teise, teise daryti gera, kai tik tai įmanoma.

Pasak jo, Respublikon atvykusi Maskvos kariuomenė *turtino kraštą, užuot ji niokojusi, apsisutojo jame tik tam, kad gintų toleranciją; tie svetimi* [karių]

¹¹⁶ *Ibid.*, p. 18, 179–183.

¹¹⁷ Jerzy Michalski, *op. cit.*, p. 40, 108–109.

¹¹⁸ Maciej Forycki, *op. cit.*, p. 232.

būriai turėjo duoti išminties pavyzdį ir jį davė. Galima šią kariuomenę laikyti seimu, kuris susirinko laisvės labui. Konfederatams Voltaire'as patarė nesipriešinti kraštą civilizuojantiems rusų kariams: *neverskite savo gynėjų jūsų sumaikinti*¹¹⁹. Panašiai Voltaire'as ir didžioji dalis Prancūzijos švietėjų sveikino pirmąjį Abiejų Tautų Respublikos padalijimą, gynė Rusijos ir Prūsijos valdovų teisę pasisavinti blogai tvarkomas kaimynų žemes, net tvirtino, kad padalijimas pasitarnausiąs geresnei krašto apšvietai¹²⁰.

Apšvietos metais lietuvių ir lenkų respublikonai, kaip ir anksčiau, su pagarba žvelgė į krašto senovę, brangino tradiciją ir protėvių palikimą, tačiau dėmesį ėmė telkti ir į reformistinio pobūdžio praeities tekstus, kurie kritiškai vertino paveldėtą santvarką. XVIII amžiaus lietuvių ir lenkų respublikonizmą stiprino ne tik dialogas su respublikoniškų pažiūrų Europos švietėjais, bet ir atnaujintas ryšys su reformistine krašto tradicija. Apšvietos Lietuvą jautė ir išpažino giminytę su XVI šimtmečiu, su tuo metu kurtais ir mėgintais įgyvendinti Respublikos tobulinimo projektais. Pasak Kazimiero Kognovickio, *XVI amžius artimiausias mūsų XVIII amžiui, [jis] tarsi mūsų krašto pagrindų arba tos epochos, kuri padarė Lietuvos egzistenciją žinomą Europoje, [amžius]; [jis] įdiegė mūsų protėviams stipriau nei vėlesni laikai mums, jų palikuonims, jiems akivaizdžią tiesą, kad kaip Litalanų kraštas, arba Lietuvių Tauta, pradėjo stiprėti ir augti iš pirmųjų gyventojų narsos ir tvirtybės, taip [ir jie] privalo narsa ir galia jei ne didinti, tai bent išsaugoti* [Litalanų kraštą] *sveiką*¹²¹.

1770 metais Lydos žemės raštininko, LDK Vyriausiojo Tribunolo maršalo Dominyko Aleksandravičiaus lėšomis Vilniaus pijorų spaustuvė perleido dar 1577-aisiais Lietuvoje į lenkų kalbą išverstą ir išleistą lenkų humanisto Andrzejaus Frycziaus Modrzewskio (apie 1503–1572) lotyniškai parašytą veikalą *Apie tobulintiną Respubliką*

¹¹⁹ *Ibid.*, p. 131–132.

¹²⁰ Adam Zamoyski, *op. cit.*, p. 200.

¹²¹ [Kazimierz Kognowicki], *Życia Sapiehow y listy*, t. 2, W Warszawie: W Drukarni Nadwor. J. K. Mci. i P. K. E. Naro., 1791, p. 4–5.

(*De Republica emendanda*, 1551). XVI amžiuje šis darbas, paremtas Romos teise, gynęs teisminę luomų lygybę, smerkęs didikų savivalę, baugino lenkų skaitytojus absoliutizmu, žeidė bajorišką savimeilę ir didesnio pripažinimo pačioje Lenkijoje nesulaukė, tačiau su didele pagarba ir dėmesiu buvo sutiktas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: čia jo vertimas ir leidimas pasirodė Polocko vaivados LDK stalininko, Trečiojo Lietuvos Statuto rengimo komisijos nario Mikalojaus Manvydo-Dorohostaiskio (m. 1587) lėšomis, buvo aprūpintas garsių Lietuvos humanistų Andriaus Volano (apie 1530–1610), Motiejiaus Strijkovskio (1547–prieš 1593) ir Simono Budno (1530–1593) paneigrinėmis pratarmėmis¹²². Frycziaus Modrzewskio ginta atviraluomės visuomenės samprata sutapo su dalies to laiko Lietuvos intelektualų nuostatomis, o jo reikalavimas suvienodinti bausmes už nužudymą visų luomų piliečiams ir bausti bajorą, nužudžiusį nekilingąjį, mirtimi, buvo perkeltas į Trečiojo Lietuvos Statuto XII skyriaus pirmąjį straipsnį¹²³. Beje, ši teisinė nuostata, nebūdinga Lenkijos teisei, po poros šimtų metų – 1768-aisiais – iš Lietuvos Statuto buvo perkelta į Abiejų Tautų Respublikos kardinaliąsias teises¹²⁴.

1770-ųjų leidimą lydėjo anoniminė Vilniaus pijorų leidyklos pratarmė. Pasak jos, A. Frycziaus Modrzewskio veikalas dėl *rinktinių minčių ir pamatinių teiginių* yra *vertas visokeriopos pagarbos tų, kuriems yra maloni gera tvarka krašte, o pastangos* [tokios tvarkos siekti] – *pareiga*. XVI amžiaus humanisto gyvas patriotizmas priešinamas savo laikų pilietiniam nejautrumui: *laisva autoriaus nuomonė, didis noras, kad Tėvynė būtų laiminga, gyvas siekis pataisyti Respubliką* [...]

¹²² Andzej Frycz Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitey, księgi czwore*, W Łosku: W Drukarni Jana Kiszki, 1577; Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 38; P. Rybicki, „Elementy nauki o społeczeństwie w dziele Andrzeja Frycza Modrzewskiego“, in: *Studia i materiały z dziejów nauki polskiej*, 1954, t. 2, p. 187–193.

¹²³ Juliusz Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, p. 55–56; *Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588*, p. 312–313.

¹²⁴ Adolfas Šapoka, „Kardinalinės teisės“, in: *Lietuvių enciklopedija*, Bostonas, Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1957, t. 10, p. 532.

tampa tikra teigiamybe būtent šiais laikais, kai skaudžiausias žaizdas įprato me gydyti abejingumu. Knyga *Apie tobulintiną Respubliką* lyginama su Tėvynei reikalingais vaistais, ilgai slėptu lobiu, kuris laiku atrastas būtų atnešęs daug naudos. Ji esanti pranašesnė už naujas knygas, kuriose daug rašoma apie valdymo taisyumą¹²⁵.

Iš tiesų, valstybės ir visuomenės reformas siūlęs Frycziaus Modrzewskio darbas turėjo daug idėjinių sąsąukų su Apšvietos nuostatomis. Sekdamas Antikos autoriais, Fryczius Modrzewskis Respubliką apibrėžė kaip iš įvairių žmonių susibūrusią *piliečių visuomenę*, kaip *tvarkingą žmonių susivienijimą, jungiantį skirtingus kaimynus ir sukurta geram bei laimingam gyvenimui*. Siektina, kad Respublikoje *visi piliečiai galėtų gyventi laimingai – taigi garbingai ir gerai*. Tam reikia, kad žmonių susivienijime būtų *gera tvarka*, o gera ji bus – tik pagrįsta morale ir deramu jaunimo ugdymu. Remdamasis Ciceronu, Fryczius Modrzewskis gynė moralinius laisvos respublikos pagrindus, teigė dorybę esant būtina tokios respublikos atrama. Ne turtai ar kilmingi protėviai, bet pilietinė dorybė – sąžininga tarnystė bendram gėriui, Respublikai – turinti lemti asmens vietą visuomenėje. Dorybės viršenybė prieš turtą ir kilmę – svarbiausias laisvos valstybės principas. Tik jo laikantis Respublika bus valdoma dorų žmonių ir išliks sveika:

Respublika sunkiai sirgs, jei nebus jokio skirtumo tarp gerųjų ir blogųjų, bet ji dar sunkiau sirgs, jei, pakeitus teisingą gerųjų [nustatytą] tvarką, [jie patys] taps atstumti, o blogieji bus valdžioje. Taip pat aiškus daiktas, kad Respublikoje dorybė ir geri žmonės vertinami tuo mažiau, kuo daugiau gėrimasi giminės puikumu ir turtais.¹²⁶

Taigi visa Frycziaus Modrzewskio išdėstyta Respublikos tobulinimo programa iš esmės skiriama jos moraliniams pagrindams sustiprinti. Visų valdžių pareiga esą teisingumo valstybėje užtikrinimas.

¹²⁵ Andrzej Frycz Modrzewski, *O poprawie Rzeczypospolitey księgi czwore*, W Wilnie: W Drukarni J. K. Mci y Rzeczypospolitey XX. Scholarum Piarum, 1770, l. 2–3.

¹²⁶ *Ibid.*, p. 7–10, 182.

Svarbus vaidmuo Respublikoje tenkąs karaliui, kurį iškeliant privalu paisyti ne žmogaus kilmės, o dorybės. Nuo seniausių laikų žmonės valdovais rinkdavęsi tuos, kuriuos laikė doriausiais, išmintingiausiais ir teisingiausiais. Ši seną teisingą paprotį dauguma valstybių pamiršusios, tačiau lenkai ir toliau savo karalius renka:

Nes karalius Karalystėje turi būti tuo, kas vairininkas laive: juk iš tikrųjų joks protingas žmogus nesirenka laivui vairininko dėl [žmogaus] kilmingos giminės, bet [renkasi] dėl [jo] tinkamumo ir gebėjimo vairuoti – taip ir karaliai turi būti renkami ne dėl giminės kilmingumo, bet dėl gebėjimo valdyti Respubliką.

Svarbiausia valdovui – tarnauti jį išrinkusiems žmonėms, tarnauti bendram gėriui, Respublikai. Karalius, kad netaptų tironu, privalęs paklusti teisei: *Respublika ne pagal Karaliaus valią, bet pagal rašytą teisę turi būti valdoma*. Valdovui būtina nuolat lavintis – skaityti knygas, kad išliktų sumanus ir dorybingas. Nuo karaliaus didele dalimi priklausantys moraliniai valstybės pagrindai. Jo pareiga – rodyti dorybės pavyzdį pavaldiniams bei jaunimui. Jo uždavinys – vertinti savo pavaldinius už dorybes ir skirti valstybės pareigybes tik jų vertiems žmonėms, neleisti, kad galingesni nustumtų doresnius, kad kilmė skiriant į tarnybą taptų svarbesnė už dorybę. Visuomenėje *pati dorybė privalo būti labiausiai gerbiama...* [...] *Iš tiesų, pirmaisiais asmenimis turi būti laikomi tie, kurie, įvairiomis dorybėmis pasipuošę, siekia tarnauti Respublikai ir Šventam Tikėjimui*. Tikroji dorybė esanti pasiekiamo tik didelėm pastangom, ji liepianti būti saikingam, ginti nuo skriaudų vargšus ir pažemintuosius, dėl teisingo reikalo nepabūgti galingųjų pykčio ir priešiškumo, visada padėti bejėgei tėvynei. Tokius dorus asmenis valdovas turįs pastebėti ir pakviesti tarnauti bendram reikalui. Taip bus iškelti tie, kurie siekia pareigų dėl Respublikos, o ne dėl turto ir valdžios. Pareigybės jokiū būdu negali būti pardavinėjamos. Dera sekti romėnų pavyzdžiu ir jokios pareigybės neskirti iki gyvos galvos:

Nes niekas, regis, laisvoje Respublikoje negali būti labiau neteisinga, nei tai, kad kas nors vienas iki pat mirties laisvai viešpatauja, o kitiems sau lygiems žmonėms

ant sprando uždeda jungą, pats nebijodamas, kad jo asmuo ir jo pareigybė bus prižiūrimi.

Karaliaus paskirtis – užtikrinti piliečių santarvę, o jos siekdamas privalo rūpintis lygybe:

Kadangi Respublika yra iš skirtingų žmonių sudaryta: iš vargšų, turtingų, bajorų, miestiečių ir kitų luomų, Karalius, jei nori tarp savo žemės piliečių turėti tvirtą santarvę, turi uoliai stengtis, kad, kiek įmanoma, užtikrintų jų lygybę – ne taip, kad visi jų daiktai būtų bendri ar iš turtingųjų atimti, kad duotų vargšams, ar leistų miestiečių luomo žmonėms turėti bajorų prerogatyvas arba laisves, ar visus luomus sumaišytų, – bet kad atimtų iš visų šių luomų nereikalingą didžiavimąsi, pasipūtimą, puikybę ir kitas ligas, žmonių draugiją griaunančias arba gadinančias.¹²⁷

Pasak Frycziaus Modrzewskio, būtina priemonė Respublikai patobulinti – *savivalės* pažabojimas ir *tikrosios laisvės* įtvirtinimas. Tam visų pirma reikia užtikrinti teisminę piliečių lygybę. *Iš tiesų, tikroji laisvė nėra savivalė daryti tai, kas patinka: ji – tikra drausmė, proto valdymas ir lygus teisių aprašymas.* Dabar daug ponų naudojami savo laisvėmis kaip *arkliai be žąslių*, daug žalos ir sau, ir Respublikai padarydami. Juos reikia *sutramdyti teisės žąslais*. Esama *palaida laisvė yra sujungta su didele paprastų ir galios neturinčių žmonių nelaisve: Pas mus paprastas žmogus pernelyg prislėgtas nelaisvės, o bajorija iš didelės laisvės per daug skrajoja.* Ji pernelyg iškilusi virš miestiečių ir valstiečių.

Kai kurie įstatymai yra taip nustatyti, kad tarnauja didelių ponų naudai, tačiau nieko negali būti Respublikai kenksmingiau kaip teisių ir bausmių skirtumai, atitinkantys nusikaltusiųjų skirtumus. [...] Nes vienu ir vienodu balsu teisė turi kalbėti, vienu ir vienodu valdymu visus valdyti... [...] O tie, kurie tokiai teisei tarnauja, tikrai laisvais turi būti laikomi.¹²⁸

Turtingųjų savivalę turėtų riboti *papročių prižiūrėtojai*, kuriuos Fryczius Modrzewskis siūlo išsirinkti kiekviename paviete. Jie ne

¹²⁷ *Ibid.*, p. 59–60, 72–77, 87–90, 153–155, 160, 172–177.

¹²⁸ *Ibid.*, p. 284–289.

tik rūpintųsi, kad piliečiai neveltėdžiautų, šeimose taikiai, *viens kito nemušdami*, gyventų, bet ir prižiūrėtų, ar turguose geromis prekėmis prekiaujama, ar prekių kainos teisingos. *Papročių prižiūrėtojai* turėtų neleisti monopolizuoti rinkos – bausti tuos, kurie *vieni visoje valstybėje superka kurias nors prekes tam, kad jas vėliau brangiai parduotų ir didelį pelną turėtų*. Respublikoje reikia vengti tokios būklės, *kai vienas ar keli pernešygturtėja, o daug kitų skursta*¹²⁹.

Frycziaus Modrzewskio kelti teisminės piliečių lygybės, luomų pilietinio solidarumo ir santarvės, asmens dorybės pranašumo už kilnę ir turtą principai iš tiesų grindė idėjinį kelią atviraluomei piliečių visuomenei rasti. Knygoje *Apie tobulintą Respubliką* nuolat pabrėžiama, kad laisvai valstybei būtina pilietinė dorybė nėra paveldima, ji – įgyjama, išsiugdoma.

Iš tikrųjų, pati dorybė negali būti perduota palikuonims nei iš prigimties, nei jokių palikimu. Nėra dėsningas dalykas, kad iš bajoro gimtų bajoras. Juk kaip turtai nepadarą manęs gero, taip ir protėvių bajorystė nepadarą iš manęs bajoro.

Kita vertus – *dorybė iš kaimiečio daro bajorą*:

Tie, kurie yra garsūs dorybe ir šlovingi nuopelnais Respublikai, nors ir nebūtų bajorų giminės, turi būti laikomi bajorais.¹³⁰

Taigi, jei dorybė – laisvos valstybės pagrindas – yra vien išugdomas dalykas, Respublikos likimas iš esmės tampa priklausomas nuo švietimo – nuo piliečių ugdymo. Tad pagrįstai mokykloms Frycziaus Modrzewskio pristatytame Respublikos patobulinimo projekte skiriamas ypatingas vaidmuo. Remiantis Antikos pavyzdžiais teigiama, kad kiekviena Respublika privalanti mokyklomis rūpintis: *Supraskime, kad mokytojų luomas yra nuostabiausias ir žmonių reikalams naudingiausias*. Pagal nuopelnus Respublikai jis priskirtinas *aukščiausiems luomams: Nes mokyklos atveria šaltinius ir priežastis visų*

¹²⁹ *Ibid.*, p. 126–137.

¹³⁰ *Ibid.*, p. 160–166.

dorybių, ant kurių kaip ant pamatų yra pastatyta teisė, kuria Respublika valdoma. Mokykla yra geriausios teisės gimdytoja. Teisingai sakąs Sokratas, kad filosofai, kaip ir karaliai, esą iš Dievo: iš tiesų, *filosofai Respublikoje turi tarsi savo ypatingą karalystę ir yra skirti tiesai, kaip viešam gėriui, saugoti.* Visuomenės laisvei reikalingi nepriklausomi visuomenės kritikai – jų vaidmuo tenkąs mokytojams. Laisva valstybė privalanti turėti nuo valdžios nepriklausomų išsilavinusių žmonių, kuriems pakaktų drąsos galingųjų akivaizdoje ir visuomenėje viešai ginti tiesą ir dorybę:

Labai reikia Respublikai, kad būtų tokių, kurie pareigybių neužimtų, kurie greta ponų negyventų, bet drįstų jų geismams žodžiu ir raštu priešintis, laisviems žmonėms [...] – įsakinėti, [kad būtų tokie], kokie buvo senovėje filosofai ir tie, kurie užsiėmė mokymu. Senaisiais laikais klestėjo mokyklose iškalbos lavinimas, iš esmės skirtas tam, kad vėliau reikalui iškilus [mokyklos žmonės] būtų pasirengę visus žmogaus gyvenimo darbus arba girti, jei jie iš dorybės kilo, arba smerkti, jei jie kokią ydą turėtų. Tai mokyklų žmonėms visų žmonių sutikimu derėjo daryti. [...] Tokį seną mokyklų paprotį reikėtų atnaujinti. Respublikoje taip pat privalu pasirūpinti, jog mokytojams būtų skiriamas teisingas atlyginimas – toks, kad jiems nereikėtų maistui ieškotis tokiais būdais, kurie juos nuo mokslo atplėštų.

Prie mokslų tiek mokytojus, tiek mokinius turėtų traukti tam tikra nauda. Mokslo nauda būsianti visiems akivaizdi, jei pareigybės visuomenėje bus skiriamos tik mokytiems žmonėms. Deja, dabar dažnai *neraštingi žmonės turi pareigybes, kurios priklauso mokytiems žmonėms, ir, kaip parazitai svetimoje pievoje, sėdi veltėdžiaudami*¹³¹. Taigi Fryczius Modrzewskis, lygiai kaip ir gerokai vėliau lenkus bei lietuvius mokęs Rousseau, pabrėžė viešojo gyvenimo, nusistatytos jo tvarkos, viešojo elgesio ir sprendimų švietėjišką vaidmenį: nuo išsilavinimo, išsiugdytos dorybės turinti priklausyti asmens padėtis visuomenėje, tik tokiu atveju švietimas Respublikoje iki galo atlikęs savo priedermes. Sykiu lenkų autorius priminė ir pačių mokytų

¹³¹ *Ibid.*, p. 511–515, 518–521, 534, 540.

žmonių pareigą aktyviai rūpintis laisva valstybe, nuo bendrų reikalų nenusišalinti: *žinodamas, jog ne sau, bet bičiuliams, tėvynei ir tikėjimui gimė, mokytas ir dorybingas žmogus* pats turįs pasisiūlyti tarnauti Respublikai. Jei mokyti žmonės to nedaro, *būna taip, kad gerieji, dorybe ir mokslu apdovanotieji turi kęsti daug nevertesnių už juos valdymą, bet taip jie teisingai yra Respublikos baudžiami už tai, kad ją apleido*¹³². Pastebėtina, kad Frycziaus Modrzewskio darbas kaip politinės išminties šaltinis studijuotas ne tik XVIII amžiaus Lietuvos pijorų mokyklose, bet ir XX amžiaus pirmojoje pusėje Vilniaus Žygimanto Augusto gimnazijoje: iš jo mokėsi vienas paskutiniųjų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės piliečių – jos kultūrinės tradicijos tęsėjų Czesławas Miłoszas¹³³.

XVIII amžiuje perleistas Frycziaus Modrzewskio veikalas ženkliai sujungė Apšvietos ir Renesanso Lietuvos, šiuo ir anuo metu kurtus Respublikos tobulinimo projektus. Įsidėmėtina, kad Apšvietos autorių keltos *tvarkingos laisvės*, atviraluomės visuomenės, žemųjų luomų teisių apsaugos idėjos jau buvo išsamiai plėtotos Lietuvos humanistų. Vilniaus vaitas Augustinas Rotundas (1520–1582) gynė LDK kanclerio Mikalojaus Radvilo Juodojo (1515–1565) nuostatą, kad Lietuva galinti eiti į glaudesnę uniją tik *su gerai sutvarkyta savo respublika (cum republica sua bene ordinata)*¹³⁴, ir siūlė lenkams padaryti tą patį – iki geidžiamos unijos susitvarkyti savo pakrikusias laisves. *Lenko pasikalbėjime su Lietuviu (Rozmowa Polaka z Litwinem, 1564)* jis brėžė takoskyrą tarp lietuvių turimos laisvės ir lenkų savivalės bei aiškino, kad pastaroji Lietuvai nepriimtina. Rotundo teigimu, *didžiulė lenkų savivalė unijai kenkia*. Mat šiuo metu *lenkai yra vieni kitų nelaisvėje. Nežinau, kas pas jus per libertas [...], priminsiu, jog engiate žemesniuosius luomus, jog juos tiesiog už nieką laikote,*

¹³² *Ibid.*, p. 170.

¹³³ Czesław Miłosz, *Gimtoji Europa*, vertė Juozas Tumelis, Vilnius: Regnum fondas, 2003, p. 138.

¹³⁴ Ivan Lappo, *Litovskij Statut 1588 goda*, t. 1, d. 1, Kaunas, 1934, p. 207.

miestiečių ir valstiečių luomus vos žmonių giminei priskirate, kartais manote, jog jie niekingesni ir prastesni už žydus, greičiau žydy, o ne jų laisvę ginate, – aiškino Rotundo veikale Lietuvis Lenkui. Lenkų santvarka čia lyginta su Aristotelio *Politikoje* nusakyma anarchine oligarchija, kuriai esant valstybės pareigūnai neva prisiekdavę *liaudį persekioti su neapykanta ir iš visų jėgų*¹³⁵.

Panašių nuostatų kiek vėliau laikėsi Andrius Volanas, apgailėstavęs, kad po Liublino unijos *Lietuvos Respublika* patekusi į *bjaurią būklę*. LDK kancleriui Mikalojui Radvilui Rudajam (1512–1584) – *svarbiausiam Lietuvos Respublikos saugotojui* – skirtame traktate *Apie politinę arba pilietinę laisvę (De libertate politica sive civili, 1572)* jis dėstė: *Mūsų tauta skirstoma į tris žmonių luomus – [...] yra arba kilmingieji, arba miestiečiai, arba žemdirbiai*. Šie skirtingi luomai, priklausydami vienai tautai, turį būti teisiškai lygūs:

Juk tik tokioje Respublikoje, kur visiems taikoma vienoda teisė, piliečiai gali būti vadinami laisvais. Jeigu vieni turi daugiau teisių už kitus ir nebaudžiami, visai nebijodami įstatymo, visai gali skriausti žemesnius, tuomet pirmieji, kaip teisingai sakoma, viešpatuoja, o antrieji – vergauja. Ne dėl to tuos dalykus primename ir ne to siekiame šiais žodžiais, kad norėtume Respublikoje panaikinti visą skirtumą tarp kilmingųjų ir liaudies, bet kad teisinga lygybė, kuri aritmetine proporcija priklauso visiems, nebūtų pažeidžiama kokių nors blogų nuostatų ir vietoj bendrosios laisvės neįsigalėtų oligarchijos, arba mažumos, viešpatavimas.

Teisingi įstatymai ir tikra teisė niekur neleidžiantys žemesniųjų engti. *Nesulyginti visų pagal tuos pačius įstatymus būdinga labiau nežmoniškumui ir barbariškam žiaurumui, o ne teisingai, įstatymais pagrįstai santvarkai*. Deja, Lietuvoje ir Lenkijoje esą kitaip: *Tai, ko pagal romėnų įstatymus šeimininkas negalėjo daryti savo vergui, pagal mūsų įstatymus leidžiama daryti ne vergams, o savo tautos žmonėms*. Tokia būklė esanti labai pavojinga laisvai valstybei. Mat Respublikoje, kurioje *atleidžiami varžtai galingesniesiems spausti žemesniuosius, palaipsniui suardoma piliečių vienybė ir sunaikinama santarvė, o jų*

¹³⁵ „Lenko pasikalbėjimas su Lietuviu“, p. 165, 166, 169.

nelikus – *Respublika žlunga*. Būtent tokį pavyzdį duodąs kaimynams bausis Livonijos žlugimas: ten kilmingieji valdę valstiečius nevaržomi, todėl, maskvėnams užpuolus kraštą, kaimiečiai prisijungę prie priešo. Taigi *norintys ilgai turėti sveiką ir tvirtą Respubliką*, turintys siekti žemųjų luomų teisių apsaugos – proporcingos teisinės piliečių lygybės ir *saikingos laisvės*¹³⁶.

Įsidėmėtina, kad į Trečiąjį Lietuvos Statutą pateko ne tik minėtas Frycziaus Modrzewskio reikalavimas bausti bajorą mirtimi už valstiečio nužudymą, bet ir kitos krašto humanistų gintos nuostatos. Statutas tautos sąvoka aprėpė visus tris LDK luomus. Pasak jo, Lietuvos valdovas yra prisiekęs savo ir būsimų valdovų vardu, kad net tik bajorų, bet *ir miestiečių bei visų paprastų žmonių Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje [...] krikščioniškas laisves saugos*. Taigi žemieji luomai skelbiami esą *krikščioniškos tautos* dalimi, jiems pripažįstamos *krikščioniškos laisvės*, kurias saugoti įsipareigoja pats valdovas. Bajorų ir jiems priklausančių žmonių santykiai esą pagrįsti tarpusavio įsipareigojimu. Jei bajoras žemvaldys jį sulaužo, laisvi nuo įsipareigojimo galintys tapti ir jam priklausę žmonės. Statuto XII skyriaus dvidešimtas straipsnis teigė: *jei kas bado metu savo nelaisvuosius žmones išvytų lauk iš namų, nenorėdamas jų maitinti ir išlaikyti, o tie nelaisvieji žmonės bado metu patys išsimaitintų, tokie jau neturi būti nelaisvi, bet tampa laisvi*¹³⁷. XVI–XVII amžiais valstiečio asmens laisvę, jo priklausomybę tautai savo raštuose ir paskaitose gynė Vilniaus akademijos rektorius Petras Skarga (1536–1612), profesoriai Martynas Smigleckis (1564–1619), Jonas Chondzinskis (1600–1660), Aronas Aleksandras Olizarovijus (1610–1659). Jau XVI šimtmetyje pavieniai Lietuvos bajorai buvo išlaisvinę savo valstiečius¹³⁸.

¹³⁶ Andrius Volanas, *Rinktiniai raštai*, sudarė Marcelinas Ročka ir Ingė Lukšaitė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 116, 119, 130–133. Cituojant grįžtama prie originaliame A. Volano tekste vartotos *Respublikos* sąvokos, kuri M. Ročkos vertime, be stipresnių argumentų, buvo pakeista *valstybe*.

¹³⁷ *Cmamym... 1588*, p. 111–112, 321–322.

¹³⁸ *Lietuvos publicistai valstiečių klausimu XVI a. pabaigoje–XVII a. pirmojoje pusėje*, parengė Ingė Lukšaitė, Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų akademijos Istorijos institutas, p. 43–112.

Taigi Apšvietos laikais išryškėjusios kai kurių Lietuvos didikų pastangos atsigręžti į žemdirbius kaip į savo tautos narius, sugrįžti prie platesnės, žemuosius luomus aprėpiančios tautos sampratos ir rūpintis šių luomų teisėmis galėjo remtis ne tik tuo metu kraštą pasiekusiomis Vakarų idėjomis, bet ir LDK politinės minties palikimu. K. Kognovickis, XVIII šimtmetyje pasakodamas apie Leono Sapiegos gyvenimą, kaip sektiną pavyzdį savo amžininkams kėlė buvusius ypač humaniškus LDK kanclerio santykius su valstiečiais. Šis didikas dėl savo *žmoniškumo* tarnų ir valstiečių buvo taip mylimas, kad *iki dabar tarp paprastų žmonių išliko gyva per amžius neištrinta Jo šlovė*. L. Sapiega, *gerai žinodamas, kad niekas tvirčiau Tautos ant kojų nepastatys kaip parapijų mokyklėlės ir paprasto jaunimo lavinimasis jose*, fundavęs valdinių švietimui skirtas mokyklas. Didžiai gerbdamas valstiečius, jis savo ranka rašydavęs jiems laiškus (juos, anot Kognovickio, tebesaugančios bernardinės prie Šv. Mykolo bažnyčios Vilniuje), kuriuose aiškindavęs žemdirbiams Tėvynės rūpesčius ir prašydavęs jai pagalbos. LDK kancleris bajorams sakydavęs: *Pas jus valstietis tėra valstietis, o pas mane – didikas, šviesiausias didikas, nes jei aš valstiečio neturėsiu, šviesiausiu didiku nebūsiu*¹³⁹.

Jau 1766-aisiais savo valdose Ščėrsuose, prie Nemuno, reformuoti santykius su valstiečiais ėmėsi LDK pakancleris Joakimas Liutauras Chreptavičius: baudžiąvą jis iš dalies pakeitė činšu, suteikė valstiečiams daug asmeninių laisvių, pasirūpino jų švietimu, gerų papročių ugdymu, blaivyme¹⁴⁰. Per 1767–1769 metus LDK raštininkas ir referendorius kunigas Povilas Ksaveras Brastauskas (Paweł Ksawery Brzostowski, 1739–1827) Merkinėje ir Turgeliuose greta Vilniaus sukūrė Pavlovo Respubliką – iš baudžiąvos išlaisvintų valstiečių pilietinę bendruomenę su savo teise, administracija, teismu, milicija, išdu, savišalpos kasa ir mokykla¹⁴¹. Šiuos du reformų projektus kaip

¹³⁹ [Kazimierz Kognowicki], *Zycia Sapiehow*, t. 1, p. 159–161.

¹⁴⁰ Krzysztof Tracki, *Ostatni kanclerz litewski: Joachim Litawor Chreptowicz w okresie Sejmu Czteroletniego 1788–1792*, Vilnius: Wydawnictwo „Czas“, 2007, p. 50–51.

¹⁴¹ Julian Bartyś, *Rzeczpospolita Pawłowska na tle reform włościańskich w Polsce w XVIII wieku*, Warszawa: Iskry, 1982.

vienintelius šviesius ir sektinus elgesio su valstiečiais pavyzdžius Lietuvoje 1784-aisiais rašytame laiške minėjo į Vilniaus universitetą vos atvykęs dirbti vokiečių gamtininkas Georgas Försteris (1754–1794), šiaip teigęs, jog dėl valstiečių vergystės Respublika verta ne *demokratinės valstybės*, bet *oligarchinės tironijos* vardo¹⁴². Livonijos vyskupas Juozapas Kazimieras Korvinas Kosakauskas (Józef Kazimierz Korwin Kossakowski, 1738–1794) 1786 metais išleistoje apysakoje *Kunigas klebonas (Ksiądz pleban)*, remdamasis konkrečia Pavlovo Respublikos patirtimi, aprašė pažangų dvasininką, sukūrusį savo parapijos valstiečiams laisvą, šviesų ir laimingą gyvenimą¹⁴³.

Vis dėlto krašto Renesanso autorių ginta ir Rousseau siūlyta žemuošius luomus aprėpianti politinės tautos samprata lietuvių ir lenkų respublikonų stovykloje plataus pritarimo nesulaukė. Pats Mykolas Vielhorskis 1775 metais, jau po diskusijų su Rousseau, išleistame veikale *Apie senajo valdymo atgaivinimą remiantis pirminiais Respublikos įstatymais (O przywroceniu dawnego rządu według pierwotkowych Rzeczypospolitey ustaw)* politinei bendruomenei priskyrė tik bajoriją. Būtent prigimtinę, bajorijos kaip tautos visada buvusia *laisve ir lygybe esąs pagrįstas mūsų Respublikos valdymas*. Skirtingai nei Adomas Naruševičius, Mykolas Vielhorskis lenkų ir lietuvių istorinę sėkmę siejo ne su paveldimo valdovo, bet su laisvos, valdovo valios esą niekada nesuvaržytos, suverenios bajorų tautos politine raiška. Senieji teisės aktai liudijantys, kad *Lietuvių Tauta* ir *Lenkų Tauta nuo pačių seniausių laikų* buvusios laisvos: visateisė šių tautų bajorija savarankiškai priimdavusi įstatymus ir sudarydavusi unijas. Kadangi išskirtinė luomo savybė – dalyvavimas įstatymų leidyboje, išties Respublikoje esąs tik vienas bajorijos luomas: po Rousseau pastabų karaliaus ir senato Vielhorskis nebelaikė atskirais luomais. Vienintelio bajorijos luomo turėjimas – tai prigimtinė ir saugotina lenkų ir lietuvių valstybės ypatybė. Kitose, kitokios prigimties

¹⁴² *Georgo Forsterio laišakai iš Vilniaus*, sudarė ir vertė Jonas Kubilius, Vilnius: Mokslas, 1988, p. 65.

¹⁴³ Mieczysław Klimowicz, *op. cit.*, p. 297–298.

tautose įstatymų leidyboje dalyvaujančios ir kitos visuomenės grupės, todėl ten ir luomai kitaip suprantami. Iš šaltinių tyrimų esą aiškėja, kad mūsų protėviai suvokė luomus kaip provincijas, vaivadijas, žemes ir pavietus. Tad iš tikrųjų Respublika sudaryta iš trijų luomų – Didžiosios Lenkijos, Mažosios Lenkijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės: *aukščiausias jos suverenumas slėpi šiuose trijuose luomuose*¹⁴⁴.

Kiek platesnio, bet iš esmės panašaus požiūrio į tautą laikėsi vienas nuosekliausių krašto respublikonų – Adomas Laurynas Ževuskis (Adam Wawrzyniec Rzewuski, 1760–1825), Kotrynos Radvilaitės sūnus, savo dėdės Karolio Stanislovo Radvilo globotinis, Lietuvos senatorius, Vitebsko pilininkas. Jis dar 1782 metais buvo parengęs spaudai *Pastabas apie Lietuvos Statutą*, kuriose neigiamai vertino Lietuvos ir Lenkijos uniją: dėl to K. S. Radvilas šį veikalą paėmė iš spaustuvių ir sudegino¹⁴⁵. 1790-ųjų gruodį išleistame traktate *Mintys apie respublikoniško valdymo formą (O formie rządu republikańskiego myśli)* jis, remdamasis Rousseau, pateikė tuo metu išsamiausią respublikonišką valstybės raidos projektą, pagrįstą pamatine nuostata: Respublikoje būtina išsaugoti senąją, pirminę, protėvių perduotą laisvę užuot kūręs ir teikus naujas. Tiesa, Ževuskis žemuosius luomus priskyre tautai ir kritiškai vertino jų būklę valstybėje:

Tauta, kurioje yra septyni milijonai nelaisvų, o milijonas laisvų žmonių, net turėdama geriausią savo teisę, neišvengiamai turi žlugti, [...] žmogus, iš kurio atimta nuosavybės teisė, liaujasi buvęs žmogumi, nes tapo gyvuliu.

Jis vylėsi, jog kada nors ateis laikai, kai krašte *vietoj valstiečių ir miestiečių bus tik žmonės ir lenkai*¹⁴⁶. Tačiau Vitebsko pilininkas

¹⁴⁴ *O przywrocceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitey ustaw*, przez J. W. I. M. Pana Wielhorskiego Kuchmistrza W. X. Litt., S. I., 1775, p. 27–31, 34–38; 44, 49–55.

¹⁴⁵ Zofia Zielińska, „Rzewuski Adam Wawrzyniec“, in: *Polski Słownik Biograficzny*, 1992, t. 34/1, zes. 140, p. 94, 97.

¹⁴⁶ Anna Grześkowiak-Krwawicz, *O formę rządu czy o rządu dusz? Publicystyka polityczna Sejmu Czteroletniego*, Warszawa: Instytut Badań Literackich, 2000, p. 141; Adam Wawrzyniec Rzewuski, *O formie rządu republikańskiego myśli*, d. 1, S. I., s. a., p. 90, 168.

pasisakė tik už tai, kad tarp kardinalių Respublikos teisių būtų įrašyta miestiečių teisė į nuosavybės neliečiamybę. Miestiečių įsileidimui į seimą nepritarė: politinės teisės turinčios išlikti bajorijos rankose. Ževusio įsitikinimu, keisti reikia ne valstybės institucijas, bet piliečius. Mat dėl Respublikos nuopuolio esą kaltos ne protėvių paliktos senosios, gerosios teisės, o palikuonims būdingas dorybių stygius. Todėl svarbiausia laisvoje valstybėje rūpintis respublikoniškų papročių puoselėjimu ir piliečių ugdymu: *be papročių nėra valdymo, be švietimo nėra tautos; vienintelis laisvo valdymo pagrindas yra piliečių dorybė ir pasitikėjimas*¹⁴⁷. Būtent pilietiškumo, pilietinės dorybės ugdymas esąs svarbiausias Respublikos švietimo uždavinys: *laisvai tautai būdingas švietimas privalo mokyti pilietiškumo*. Piliečio charakterį ugdyti turinti ne tik mokykla, bet ir bendro gyvenimo taisyklės. Čia Respublikai esą tinkami senųjų graikų ir romėnų pilietinio lavinimo pavyzdžiai, nes žmogus iš esmės nesikeičia. Pilietinis ugdymas privalęs trukti visą gyvenimą. Išlavintos ir dorybingos tautos papročiai galintys pakeisti teisę, o išties dorybingiems piliečiams nebūtų reikalingas karalius. Dabartinės valdymo per-tvarkos neišvengiamos tik dėl pilietinių dorybių stygiaus. Tačiau jų kryptis turėtų būti bajorijos kaip tautos politinių teisių ir galių stiprinimas – atimant iš karaliaus teisę šaukti seimus, panaikinant senatą, įpareigojant visus seimo pasiuntinius griežtai vykdyti seimelių instrukcijas. Kovoti su korupcija seimeliuose reikėtų ne atimant politines teises iš bežemės bajorijos, bet stiprinant jos moralę, kad ši didikams neparsidavinėtų. Net pats *nemirtingas seimas pražudys laisvę ir Respubliką*, jei jo teisės nebus apribotos. Todėl jam derėtų rinktis tik kas dveji metai dešimčiai savaičių – vykdomajai valdžiai prižiūrėti ir ne patiems svarbiausiems įstatymams priimti. Pamatines teises nuostatas turėtų nustatyti fundamentali krašto konstitucija, kurios seimas jokiu būdu negalėtų keisti¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Adam Wawrzyniec Rzewuski, *op. cit.*, d. 1, p. 4, 41.

¹⁴⁸ Anna Grześkowiak-Krwawicz, *op. cit.*, p. 141–143.

Netrukus, įvertinęs politines realijas, Žėvuski savąjį Respublikos tobulinimo projektą atidėjo kaip tuo metu neįgyvendinamą ir parėmė Gegužės 3-iosios konstituciją. 1791-ųjų birželio 5-ąją jis parašė ir išplatino *Lietuvos senatoriaus laiško Varšuvoje gyvenančiam bičiuliui kopiją* (*Kopia listu senatora litewskiego do przyjaciele w Warszawie mieszkajacego*), kur aiškino savo pritarimo Konstitucijai priežastis ir teigė parėmęs nuostatą dėl paveldimo Respublikos sosto, nes *galutinai įsitikinęs, kad tokiu metu ir tarp tokių tautų gyvename, jog geriau tegu nukenčia dalis individualios laisvės, kad tik visuma būtų išsaugota*¹⁴⁹. 1791 m. spalį kalbėdamas seimo sesijoje pasisakė prieš laisvių suteikimą valstiečiams, bet siūlė užtikrinti artojų *asmens saugumą* ir *turto nuosavybę*. 1792 balandį atvirame laiške pasmerkė į Peterburgą paramos senajai santvarkai ieškoti išvykusius didikus, veikusius *prieš tėvynę*, ir darsyk išsakė savo ištikimybę Konstitucijai¹⁵⁰.

Iš tiesų, Gegužės 3-iosios konstitucija buvo rimtas iššūkis krašto respublikonams: ji pamynė bajorijos teisę rinktis valdovą ir kitas protėvių gintas pamatines laisvos respublikos teises, kurios nuo XVI amžiaus suvoktos kaip tautos tapatybės dalis. Konstitucija sykiu tiesė kelią atviraluomei piliečių tautai – taigi atsišaukė į Rousseau respublikonams keltą užduotį. Dalis krašto respublikonų tokiai visuomenės raidos kryptčiai pritarė kaip aplinkybių sąlygotai ir neišvengiamai, dalis smerkė kaip Respubliką žlugdantį nesavalaikį projektą. Beje, anoniminėje polemikėje to meto publicistikoje keltas ir toks argumentas už būtinybę išsaugoti karaliaus rinkimus: paveldimo sosto įvedimas prieštarautų toms sąlygoms, kuriomis buvo sudaryta abiejų tautų unija Liubline, taigi paskatintų ją nutraukti ir prisidėtų prie Lietuvos atsiskyrimo nuo Lenkijos¹⁵¹.

Pats Rousseau *Svarstymų* vertėjas į lenkų kalbą, uolus respublikonas, greta Šiaulių esančios Rėkyvos dvarininkas, Žemaitijos pasiuntinys

¹⁴⁹ Zofia Zielińska, „Rzewuski Adam Wawrzyniec“, p. 96.

¹⁵⁰ *Ibid.*

¹⁵¹ Anna Grześkowiak-Krwawicz, *op. cit.*, p. 235.

Ketverių metų seime Mauricijus Pranciškus Karpis 1789–1791 metais rašytuose laiškuose, publicistikos veikaluose ir sakytose kalbose gynė prigimtinę visų žmonių lygybę bei reikalavo valstiečiams ne tik įstatymo globos, nuosavybės teisių, bet ir politinių laisvių netolimoje ateityje – teisės dalyvauti įstatymų leidime:

Dėkui dangui, manęs, laisvo nuo bajoriškajam luomui būdingų prietarų, nekamuoja kilmės chimera. Nematau tarp savęs ir savojo valstiečio kitokios skirtybės, o tik tokią, kurią lėmė aklas likimas...¹⁵²

Karpio įsitikinimu, žemdirbiai sudarą tautos branduolį, valstybės pagrindą, valstiečių luomas esąs tikrojo tautiškumo, senųjų papročių ir dorybių saugotojas:

Jo gyslomis teka gimtiškiausias, mažiausiai maišytas kraujas. Jo paprastuose, bet mažiausiai iškreiptuose papročiuose ilgiausiai ir ryškiausiai rodomi senovinių dorybių, sąžiningumo, kuklumo, taupumo, nepelninkavimo, svetimumo, netgi paniekos ištaigingumui ir prabangai pėdsakų. Žodžiu, jis yra pirmasis valstybės luomas, turint galvoje visai tautai viduje nešamą naudą.¹⁵³

Karštai gynęs seimelius kaip krašto *valdžios pagrindą, pamatą, kertinį akmenį*, kaip *politinės laisvės paslaptį*, pasisakęs prieš bet kokią tautos politinių laisvių suvaržymą, prieš politinių teisių atėmimą iš bežemės bajorijos, siūlęs iš esmės apriboti karaliaus galias, Žemaitijos pasiuntinys, kartu su ir Žėvuskiu, sveikino Gegužės 3-iosios konstituciją kaip istorinių sąlygų nulemtą teisės aktą: *Tačiau parengėme ir priėmėme jas* [Konstitucijos normas] *ne kaip geriausias, bet kaip geriausiai darančias prie aplinkybių ir laiko*. Sykiu Karpis reikalavo teisės viešai kritikuoti Konstitucijos trūkumus, pasisakė seime prieš deklaraciją, draudžiančią jos kritiką¹⁵⁴.

Lietuvos respublikonų kompromisas su Ketverių metų seimo reformomis ir Gegužės 3-iosios konstitucija nebuvo lengvas, atskirais

¹⁵² Mečislovas Jučas, *op. cit.*, p. 235; Steponas Tunaitis, *Apšvietos epochos socialinės ir politinės filosofijos metmenys*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2004, p. 75.

¹⁵³ Steponas Tunaitis, *op. cit.*, p. 75.

¹⁵⁴ *Ibid.*, p. 71–74.

atvejais – jo atsisakyta. Lietuvos bajorijos ypač gerbtas LDK vaiskas, Trakų pavieto pasiuntinys Ketverių metų seime Mykolas Zaleskis, beje, tėviškai rūpinęsis savo baudžiauninkais, 1789-ųjų kovo 30-ąją parlamento sesijoje kalbėjo:

Mūsų liaudis, jeigu kada nors ir gautų laisvę, nei jos suprasti, nei pasinaudoti ja nemokėtų, jos neišsaugotų, mums nelaisvę, o sau žiaurumus paruoštų. Šiuo metu valstiečių laisvės sumanymas yra priešingas mūsų laisvei. Imkime iš pradžių baudžiauninkus mokyti būti žmonėmis ir susilaikykime skelbę jiems laisvę. Priešingu atveju bajorijos atžvilgiu pasielgsime nežmoniškai, sunaikinsime tėvynę, o mūsų krašto sąmyšiu pasinaudos priešai.¹⁵⁵

Nusivylęs pradėtomis reformomis ir Konstitucija, Zaleskis pasitraukė iš seimo, išvyko į kaimą, iš ten rašė laiškus bajorams aiškindamas parlamento priimtų sprendimų žalą Respublikai. Pasak jo, Konstitucija atėmusi iš tautos valdymosi laisvę:

Šiandien jau nebereikia uolių ir gabių piliečių, jie niekam netinkami, greičiau yra žalingi, pakanka, jei ministrai turės deramų gabumų; liko lenkams troškiti ir Dievo prašyti tik to, kad karaliumi negimtų Neronas.

Nepavyko Lietuvos vaiskio perkalbėti, įtikinti, kad grįžtų prie viešųjų reikalų, nei karaliui, nusiuntusiam jam Šv. Stanislovo ordiną ir pasiūliusiam Trakų pilininko pareigybę, nei Adomui Kazimierui Čartoriskui, nei bičiuliui Tadu Kosciuškai¹⁵⁶.

Livonijos vyskupas Juozapas Kosakauskas, nors prisiekė Konstitucijai ir kiek padelęs ją pasirašė, aštriais anoniminiais paskviliais iš jos tyčiojosi. 1791-aisias išleistoje knygelėje *Kerėtoja* (*Czarownica*), pabrėždamas Konstitucijos svetimumą krašto politinei tradicijai, lygino ją su nežinomos kilmės beformė būtybe: *kai kas spėjo, kad ji dukra vieno anglo ir prancūzės motinos, kiti jos giminę kildino iš Amerikos*. Susibūrus Targovicos konfederacijai ir Julijonui Ursinui

¹⁵⁵ Mečislovas Jučas, *Baudžiaivos irimas Lietuvoje*, Vilnius: Mintis, 1972, p. 215.

¹⁵⁶ Bronisław Zaleski, „Wstęp“, in: *Pamiętniki Michała Zaleskiego, wojskiego Wielkiego Księstwa Litewskiego, posła na sejm czteroletni*, Poznań, 1879, p. VIII–XII.

Niemcevičiui 1792-ųjų gegužės 29-ąją seime perskaičius Konstitucijos gynėjų parengtą *Universalą tautai*, kvietusį piliečius ginti Respubliką ir jos Valdymo įstatymą, J. Kosakauskas tuoj pat išleido anoniminių veikalą *Pastabos apie rašinį, pavadintą „Universalu tautai“* (*Uwagi nad pismem pod tytułem „Uniersał do narodu“ pod dniem 29 maja 1792*). Jame, kreipdamasis į politinių teisių netekusią neturtingąją bajoriją, plūdo seimą, o Konstitucijos kūrėjus vadino *pseudoįstatymdaviais, kurie pamynė visas vargšės tautos teises ir, laikydami ją nelaisvėje, save išsikėlė tautos vietoje, iš visų plėšdami nuosavybę ir liepdami savo broliams už juos kautis ir mirti*. Pavergtą tautą išlaisvinti galinti tik didžioji Kotryna II – *išmintingiausioji ir dorybingiausioji monarchė: atjausdama engiamų žmonių vaitojimą, norėdama mus išgelbėti ir ištraukti iš despotizmo jungo bei nelaimės, ji paskelbė savo kerštą seime susirinkusiems plėšikams*¹⁵⁷. Vos Rusijos kariuomenei užėmus Vilnių, J. Kosakauskas atvyko į LDK sostinę ir čia su broliu Simonu ėmėsi organizuoti Lietuvos konfederaciją.

Į Targovicos konfederaciją susibūrusi respublikonų dalis elgėsi taip, kaip Radomo konfederacijos laikais, kaip ne kartą XVIII šimtmetyje buvo elgtasi: su Rusijos pagalba ji gynė laisvę, tradicinę Respublikos santvarką. Beje, būdami įsitikinę, kad Konstitucija priimta neteisėtai, kad ją priėmę *sąmokslininkai* įvykdę valstybės *perversmą* (iš tiesų, gegužės 3-iosios seimo sesija buvo sušaukta dviem dienom anksčiau, neįspėjus reformoms nepritariančių pasiuntinių ir senatorių, todėl priimant Konstituciją dalyvavo vos trečdalis seimo narių¹⁵⁸), Targovicos konfederatai pabrėžtinai rūpinosi, jog jų veiksmai formaliai atitiktų krašto teisę. Buvęs vienas Baro konfederacijos vadų Lietuvoje Simonas Kosakauskas darė viską, kad Maskvos kariuomenės įžengimas į LDK 1792-aisiais neprieštarautų vietos įstatymams. Spėti-

¹⁵⁷ Maria Rutkowska, „Józef Kazimierz Korwin Kossakowski (1738–1794)“, in: *Pisarze polskiego oświecenia*, t. 2, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994, p. 372.

¹⁵⁸ Juliusz Bardach, „1791 metų Gegužės 3-osios Konstitucija ir Abiejų tautų tarpusavio įžadas“, p. 93–94.

na, kad ir patys rusų generolai manėsi padedą broliams Kosakauskams ginti Lietuvoje bajorų teises ir laisves nuo, šių manymu, Respubliką žlugdančių Ketverių metų seimo reformų. Rusų generolas Nikolajus Arsenjevas pokalbiuose su lietuviais Vilniuje stebėjosi, kodėl jie, rusai, patys būdami belaisviai, gina kitų laisves ir teises, ir pripažino, jog tokias teises turėdami ir jie jas gintų¹⁵⁹. Pasak vėlesnių Targovicos konfederatų aiškinimų, *visi mes troškome [tvarką] pataisyti, bet nenorėjome reformos, nesuderintos su praeitimi ir konstitucijomis. Jei valdovas prisiekė tautai vykdyti pacta conventa, ar turi teisę keliolika pasiuntinių jį nuo jos [priesaikos] atleisti, tam nepritarus visiems seimo nariams?*¹⁶⁰ Tarp Targovicos konfederatų atsidūrė M. Vielhorskis, rusų kariuomenės prievartai neatsispyręs M. Zaleskis bei nemaža kitų garsių respublikonų. Jei Respublika būtų išvengusi antrojo padalijimo, o po jo – ir žlugimo, jei Rusijos „globojama“ būtų sulaukusi Napoleono, matyt, Targovicos konfederatai būtų išlikę istorijoje ne kaip tėvynės išdavikai, o kaip politiniai pragmatikai¹⁶¹. Tačiau 1793-iaisiais kaimynų įvykdytas antrasis Respublikos padalijimas ir patirtas abiejų tautų pažeminimas Gardino seime, kuriame, Rusijos kariuomenei dalyvaujant, lenkų ir lietuvių pasiuntiniai bei senatoriai kartu su valdovu buvo priversti padalijimui pritarti, pastūmėjo visus laisvės šalininkus susitelkti lemiamai kovai už Respubliką. Nuo Baro konfederacijos laikų respublikonų kurtas bekompromisis, ištikimybės tėvynei ir tėvynės išdavystės antitezę brėžęs naratyvas šiuo metu įgijo imperatyvią, visuomenę mobilizuojančią, jos elgseną lemiančią galią. Paradoksalu, bet būtent dėl šio naratyvo nulemtos Tado Kosciuškos sukilėlių pozicijos Vilniuje buvo pakartas Simonas Kosakauskas, Varšuvoje – vyskupai Juozapas Kosakauskas ir Ignotas Masalskis. Būtent imperatyvų pobūdį valstybės saulėlydyje įgijęs respublikonų

¹⁵⁹ Vydas Dolinskas, *Simonas Kosakovskis: Politinė ir karinė veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius, Vaga, 2003, p. 591.

¹⁶⁰ Janusz Tazbir, „Próby zrozumienia racji targowiczian“, in: *Trudne stulecia: Studia z dziejów XVII i XVIII wieku*, Warszawa: Semper, 1994, p. 238.

¹⁶¹ *Ibid.*, p. 244.

pasakojimas lėmė, kad nemaža dalis buvusių Targovicos konfederatų savo lėšomis ir ginklais rėmė T. Kosciuškos sukilimą ir, kaip LDK vaiksį M. Zaleskis, jame dalyvavo.

Taigi sukilimo metais respublikonų naratyvas įgijo ypatingą pilietinį skambesį ir tapo šalyje vyraujantis, visas patriotines jėgas telkiantis. Prie jo kūrimo uoliai prisidėjo ir buvę valdovo šalininkai. Būtent šiuo metu respublikonų pasakojimas peržengė bajorų luomo ribas: jis atsigręžė į miestiečius ir valstiečius, ne tik į lenkiškai, bet ir į lietuviškai, latviškai, gudiškai kalbančius piliečius ir ėmėsi kurti vieningą laisvų piliečių tautą. Vilniuje susibūrusi krašto sukilėlių vadovybė 1794-ųjų balandžio 24-ąją išleido *Lietuvių Tautos Sukilimo Aktą* (*Akt Powstania Narodu Litewskiego*), kuriame, skirtingai nei Lenkijos sukilėlių paskelbtame *Krokuvos Akte*, teigė, jog sukilimo tikslas – ne tik nepriklausomybės, bet ir *lygybės atgavimas*¹⁶². LDK sukilėlių savarankiškai sukurta Lietuvos Tautos Aukščiausioji Taryba (*Roda Naydidziaysa Naradaus Letuvos, Rada Najwyższa Narodu Litewskiego*) balandžio 30-ąją ne tik lenkišku, bet ir lietuvišku *Atsišaukimu* (*Aciszaukimas*) kreipėsi į *visos Lietuvos žemės gaspadorius*, kviesdama imtis ginklų ir ginti savo *Tėviškę* ir *valnastį* nuo *tironų maskolių*. *Atsišaukimas* skiriamas ne tik bajorams, miestiečiams, bet ir *broliams artojams: jus artoyei Broley pabeykit tu waynu drusifey, kurę Zabnierey, Bajorey, yr Mieszczioniey pradeje adwozney. Pamiaškim uwaziott ant roznafstis stonu, Zmonies efma wifl ligi, bo wifl ant tos paczios žiamias giwianam*. Būtent artojams primenama, kad Vilnių iš maskvenų išvadavę sukilėliai *mums jau wartus pyrmos walnastys atwiery, yr Konfytucyca trecios dienos Moja kuria jums swabada yr walnasty uftanawyia, sugražynty paštanawija*¹⁶³.

Greičiausiai kunigas eksjėzuitas Tadas Jurevičius (Tadeusz Juriewicz, 1741–1806), Gardino mokyklos rektorius, beje, kiek vėliau

¹⁶² Bartłomiej Szyndler, *Powstanie kościuszkowskie 1794*, Warszawa: Wydawnictwo „Ancher”, 2001, p. 136.

¹⁶³ Tado Kosciuškos sukilimo (1794) lietuviškieji raštai, paruošė Juozas Tumelis, Vilnius: „Žara”, 1997, p. 12.

tapęs nuvainikuoto karaliaus Stanislovo Augusto nuodėmklausiu, 1794-aisiais Gardine išleido anoniminę *Klebono kalbą žmonėms* (*Mowa plebana do ludu*)¹⁶⁴. Šį tekstą sukilėlių vadovybė prisakė klebonams *sekmadieniais ir šventadieniais skaityti kiekvienam žmonių susirinkimui*. Didžioji Jurevičiaus pamokslo dalis buvo skirta *broliams artojams*. Ji raiškiai nusakė tuo metu vykusį valstybės kaip politinės bendruomenės santykių su valstiečiais lūžį. *Kaip jūsų piemu [iki šiol] kalbėjau jums, kad būtumėte paklusnūs Dievui, mūsų Kūrėjui, vykdytumėte šventus Jo priesakus, gyventumėte garbingai ir taikiai nieko neskriausdami. O dabar mokysiu jus, žemdirbiai, ką privalote [daryti] savo Tėvynei ir tai žemei, kuri jus maitina, ir visiems tiems, kurie tariasi, kad jums būtų gerai, kad jūsų niekas nespaustų, ir ką turite nuveikti, kad dabar ir jums, ir jūsų vaikams bei žmonoms būtų galima ramiai ir saugiai namuose gyventi. Broliai artojai! Jau jūsų vadovai pradėjo apie jus galvoti, kad jus išmokytų skaityti bei rašyti ir sulygintų jus su visais žmonėmis, jau kiekvienas įsitikino, jog jūs esate vertingiausias lobis ir pagalba, [reikalinga] mūsų mylimai Tėvynei išgelbėti, jog jūsų garbingos rankos, darbsčiai, net iki kruvino prakaito kasdien žagre ardamos, akėdamos ir purendamos žemę, mus visus maitina, jog taip pat jūsų rankos, apginkluotos dalgiais ir ietimis, gali su didžiausia jėga sumušti ir sutriuškinti mūsų Tėvynės priešus – jūsų žemės, jūsų žmonių ir vaikų, jūsų vargano turto priešus, – aiškino klebonas valstiečiams, kviesdamas juos imtis atsakomybės už tėvynės likimą, tapti tėvynės gynėjais, taigi – įvesdindamas juos į tautą, į politinę krašto bendruomenę. Sykiu Jurevičius kreipėsi į Lietuvos žemdirbius ne tik kaip į savo krašto, savo žemės sergėtojus, bet ir kaip į reikšmingus tarptautinės scenos veikėjus, kurių pilietinę galią vertinantys patys kaimyninių šalių valdovai:*

¹⁶⁴ Andrzej Woltanowski, „Kształtowanie opinii publicznej podczas powstania“, in: *Powstanie kościuszkowie 1794: Z dziejów polityczno-społecznych*, pod redakcją naukową Janusza Wojtasika, Warszawa: Agencja Wydawnicza „Egros“, Wojskowy Instytut Historyczny, 1997, p. 105.

Tai lengvai pajusite ir suprasite, nes iš karto tai suprato žiaurus Maskvėnas ir klastingas Prūsas, kad jūs jiems kelsite baimę. Tykojo jie, kaip jus pražudyti, norėdami viską iš jūsų atimti. Tie tironai ir žiauruoliai, papirkę ponus – negarbingus ir išdavikus (nes garbingi ir dievobaimingi saugo savo žemę), atvedė į jūsų žemę daugybę maskvėnų, Maskvos carės ir Prūsio belaisvių.

Valstiečiams prisakoma apsiginkluoti tuo, kuo gali, ir laukti įsakymo *eiti maskvėnų mušti*. Už tėvynės gynimą artojams pažadama laisvė:

O Tauta dosniai atsidėkos jums už darbą ir nuopelnus, ir galėsite įsigyti nuosavos žemės pagal savo galimybes, būsite, sakau, laisvi.¹⁶⁵

Čia eina visa tauta, [...] čia eina visi žmonės, žinantys laisvės kainą! [...] Čia eina tauta, nusprendusi gyventi laisva arba žūti. [...] Čia eina visi piliečiai, nepaisant kilmės, luomo, turty, visuomeninės padėties, tikėjimo ir profesijos, – skelbė Mykolas Pranciškus Karpavičius Piliečio pamokslinėje kalboje, sakytoje birželio 25 [d.] lygumose prie Vilniaus, vadinamoje Juozapato slėniu, 1794 [m.] šventinant ginklus ir vėliavą, kai Vilniaus vaivadijos šauktinė liaudies kariuomenė jau ėjo į karą¹⁶⁶. Įsidėmėtina, kad tarp visų žmonių, visas tautos buvęs ištikimas Stanislovo Augusto šalininkas jau neminėjo Konstituciją išdavusio ir Targovicos pusėn stojusio karaliaus. Dabar Karpavičiaus pamoksluose kaip sektini tautos didvyriai iškeliami už tėvynę žuvę Baro konfederatai – Kajetonas Sapiega, Teodoras Medekša¹⁶⁷. Taigi tautos ribinėje būklėje atsigręžta būtent į respublikonų stovyklos ir Rousseau herojizuotą Baro patirtį. Sykiu Karpavičiaus pamoksluose aktualizuojama šimtametė, Gedimino, Algirdo ir Vytauto laikus siekianti Lietuvos kovų su Maskva tradicija, primenami laikai, kai Lietuva viešpatavo visoje Rusijoje, kai diktavo įstatymus Maskvos kunigaikščiams ir carams¹⁶⁸. Vėl išryškinama nesutaikoma laisvos Lietuvos ir despotiškos, barbariškos Maskvos santvarkų priešprieša. Remiantis

¹⁶⁵ [Tadeusz Jurewicz], *Mowa plebana do ludu*, S.1., s. a., p. 1–2.

¹⁶⁶ Mykolas Pranciškus Karpavičius, *op. cit.*, p. 380.

¹⁶⁷ *Ibid.*, p. 366.

¹⁶⁸ *Ibid.*, p. 376.

palemoniškuoju Lietuvos Respublikos mitu, brėžiama laisvų ir dėl to piliečių gyvybės vertų miestų – Vilniaus, Romos ir Atėnų – paralelė. Karpavičius *Pamoksle, sakytame Šv. Jono bažnyčioje Vilniuje 1794 gegužės 20 dieną gedulingose iškilmėse minint tuos piliečius, kurie tautos sukilimo dieną Vilniuje ir vėliau vydami priešus narsiai paaukojo savo gyvybę už laisvę ir tėvynę* kreipėsi į visų luomų gyventojus, *laisvos šalies žmones*, kvietė juos *jungtis ir ginti įstatymus, laisvę ir išniekintą žmoniškumą, vyti iš laisvos žemės tironų vergus*. Pasitelkęs Tukidido atpasakotą Periklio kalbą laidojant Atėnų karius bei Cicerono keturioliktąją filipiką – klasikinius laisvą polį, laisvą respubliką ginančius tekstus – Karpavičius brėžė takoskyrą tarp Respublikos kario ir tirono kareivio. Vilniaus, kaip Atėnų ir Romos, gynėjai esą kariai piliečiai. *Pilietis karys aukoja gyvybę už savo namus, šeimą, už savo teisę į laisvę ir nepriklausomybę, už tėvynę, tautą, už jam pačiam ir visiems bendrus įstatymus*, o *tirono karys yra ginkluotas plėšikas, parduotas savo pono užgaidoms*, jis nežino, *ką reiškia būti piliečiu, nei ką reiškia tėvynė, nesuvokia jokių žmogaus teisių*. Lietuviai, kaip graikai ir romėnai, nuo seno esą *laisvos tautos kariai*, maskvėnai – tironui tarnaujančios *besielės mašinos, laisvės budeliai*. Piliečiais kariais tėvynei lemtingą valandą turintys tapti visi šalies gyventojai – nepriklausomai nuo *luomo, lyties, amžiaus, pareigų, rango, kilmės ir tikėjimo skirtumų*¹⁶⁹. Nors kaip atramą tuomet vykstančiai tautos laisvės kovai Karpavičius telkėsi tiek Lietuvos, tiek Antikos tradiciją, vis dėlto šią kovą jis suvokė ir aiškino kaip išskirtinį krašto bei Europos istorijos įvykį. Dabartinis lietuvių karas su Maskva esą ypatingas todėl, kad pirmąkart istorijoje dėl savo laisvės kaunasi visa tauta:

Nuo pat mūsų istorijos pradžios dar niekuomet nebuvo tokio karo, kaip dabar, ir niekuomet anksčiau nekovojo tautos dėl tokio brangaus dalyko, kaip dabar [jos] ir mes esame priversti kovoti! Visagalis Dievas pažadino mūsų tautiečio ir piliečio Tado Kosciuškos neprilygstamo kovingumo dvasią! Tai mūsų kraujas! Tai mūsų kaulai! Tai mūsų kaulai! Tas nepaprastas vyras, sukurtas

¹⁶⁹ *Ibid.*, p. 357, 363–366, 370.

savo tėvynės atgimimui, vienu šūkiu gelbėti tėvynę pažadino visą tautą... [...] Juk yra ir kitų, mūsų atžvilgiu palankiai nusiteikusių tautų, vienodai kaip ir mes mąstančių ir turinčių tuos pačius priešus, bet [ar rastume bent vieną tokią,] kur milijonas žmonių nepabūgtų mirties, kad kitas milijonas išsaugotų laisvę ir nepriklausomybę? Kur tautos gelbėjimo įkarštyje nebebūtų skirtumo nei tarp turtingo ir vargšo, nei tarp pono ir valstiečio, nei tarp kunigo ir samdomo kareivio, nei tarp silpnosios lyties ir narsių vyrų, nei tarp senių ir vos truputį jėgos teturinčių vaikų, kur visi eina nugalėti ar mirti gindamiesi? Ten pakanka pasakyti, kad su mumis Dievas, Kosciuška ir nuskriaustos tautos dora.¹⁷⁰

Taip respublikoniškas naratyvas LDK saulėlydyje vėl įgyja mesianistinį atspalvį: tik šiuo atveju tauta esanti išskirtinė ir Dievo globojama dėl žūtbutinės ir visuotinės kovos už laisvę, o ne dėl pasyviai leidžiamų *laimės metų ramybės uoste*. Pati Apvaizdos globa šį kartą pasireiškusi tuo, kad Dievas ėmėsi budinti lietuvių tautos aktyvumą, jos kovos dvasią. Pasirinkęs *lietuvi* Tada Kosciušką ir pažadinęs jo kovingumą, Dievas siuntęs savo išrinktąjį visai nuskriaustai tautai, visų luomų tautos žmonėms prikelti – prikelti lemtingai kovai už laisvę.

Respublikonų pasakojimo visuotinumą liudijo išskirtinis sukilimo vadovų dėmesys ryšiams su visuomene, pastangos spausdintais ir sakytai tekstais pasiekti visus gyventojų sluoksnius. Jau 1794-ųjų gegužės 4-ąją Lietuvos Aukščiausioji Taryba pradėjo leisti *Vilniaus Tautos laikraštį* (*Gazeta Narodowa Wileńska*), redaguotą profesoriaus Pilypo Nerijaus Goliausko (Filip Nereusz Golański, 1753–1824) ir spausdinusį visus Tarybos veiklos protokolus. Šiuo laikraščiu naudojosi ir Vilniaus Tautos instrukcijos skyrius, kurio pareiga buvo *visuotinio švietimo priežiūra ir tautos dvasios skleidimas laikraščiais ir kitais raštais, žmonių mokymu bažnyčiose ir visuose viešuose susiejiimuose, pramogomis ir pratybomis, tam tikslui Tarybos nustatytomis*¹⁷¹. Šiam propagandos ir pilietinio švietimo padaliniiui Vilniuje vadovavo

¹⁷⁰ *Ibid.*, p. 379–380.

¹⁷¹ Marek Jaeger, *Działalność propagandowo-informacyjna władz powstańczych (1794, 1830–1831, 1863–1864)*, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2002, p. 17.

kunigas profesorius Dovydas Žygimantas Pilchovskis (Dawid Zygmunt Pilchowski, 1735–1805), vėliau – kunigas profesorius Juozapas Mickevičius (Józef Mickiewicz, 1744–1817), vienas jų pavaduotojų buvo Mauricijus Pranciškus Karpis. Vilniaus Tautos instrukcijos skyrius birželio 3-iąją nusprendė iš kunigų atrinkti žinomus savo *pilietiniais sentimentais* asmenis, kurie visose krašto vietose *viešomis uoliai sakomomis kalbomis skatintų ir žadintų žmones kuo nuoširdžiausiai* [tėvynės] *gynybai*¹⁷². Tokiam pačiam vietiniam padaliniiui Gardine vadovavo kunigas Tadas Jurevičius, leidęs ne tik liaudžiai skirtus atsišaukimus, bet ir instrukcijas parapijų klebonams. Vien per gegužę, birželį ir liepą Vilniuje buvo išspausdinta 110 sukilėlių leidinių: nuo plakatų, skelbiančių *Lietuvių Tautos (Narod Litewski)* valią, iki ukrainietiškos kazokų karo dainos ir nešvankaus, Kotryną II ir Rusijos ambasadorių pašėpiančio paskvilio. Gardine nuo gegužės iki rugsėjo išleisti 123 įvairaus pobūžio leidiniai, dalis jų buvo parengta Merkinės sukilėlių. Šie Lietuvos spaudiniai, kurių vieno vidutinis tiražas siekė apie 400 egzempliorių, 1794–1795 metais Nikolajaus Repnino ir generolų Pavelo Cycjanovo bei Bogdano Knorringo įsakymais buvo viešai ir iškilingai deginami miestų ir miestelių aikštėse¹⁷³.

Lietuvos ir Lenkijos sukilėlių propagandiniai spaudiniai buvo skirti ne tik savoms visuomenėms mobilizuoti, bet ir paskatinti Rusijos bei Prūsijos karius – *tironų vergus* – pereiti į laisvės gynėjų pusę, tapti laisvais žmonėmis. Lietuva, kaip ir Lenkija, T. Kosciuškos sukilimo metu jautėsi esanti laisvės bei žmoniškumo sergėtoja ir skleidė tarp despotijos prislėgtų Europos tautų. Lietuvos Tautos Aukščiausioji Taryba birželio 1 dienos universalu prisakė kilniai elgtis su rusų kariais, nes už laisvę kovojanti tauta *privalo gerbti net užpuolėjo žmoniškumą, privalo jam parodyti tautos charakterio švelnumą, privalo kiekvieno poelgio didybe nustebinti priešą*¹⁷⁴. Gegužės 13-osios atsišaukimu

¹⁷² *Ibid.*, p. 18.

¹⁷³ Andrzej Woltanowski, *op. cit.*, p. 85–86, 89, 96, 100–103, 106–108.

¹⁷⁴ Anna Grzeškowiak-Krwawicz, *Regina libertas: Wolność w polskiej myśli politycznej XVIII wieku*, Gdańsk: Słowo-Obraz-Terytoria, 2006, p. 347–348.

Lietuvos Tautos Taryba kreipėsi į rusų karius: užjautė juos (*dūsaudami dėl laisvės, negalite jos turėti ir patirti valdomi barbariškos valdžios*) ir kvietė prisidėti prie sukilėlių bei taip įgyti laisvę¹⁷⁵.

Respublikoniškas naratyvas sukilimo metu jungė į vieną piliečių bendriją – už tėvynės ir savo laisvę kovojančių karių broliją – ne tik skirtingų luomų, bet ir tautybių žmones. Šį naratyvą kūrė, *Lietuvių Tautai* skirtus atsisaukimus rašė ir redagavo kunigaikštis, LDK išdininkas Mykolas Kleopas Oginskis (Michał Kleof Ogiński, 1765–1833)¹⁷⁶. Savo Respubliką atkakliai ginklu nuo tūkstantinės rusų kariuomenės gynė Pavlovo valstiečiai, mokyti laisvę branginti garsių Lietuvos pamokslininkų¹⁷⁷. Už laisvą tėvynę kovėsi beveik visi LDK Priešakinės sargybos pulkuose tarnavę ir šiems pulkams vadovavę Lietuvos totoriai kartu su generolu Juozapu Bieliaku (Józef Bieliak, 1741–1794). Jau gegužės 14-ąją sukilėlių vadovybė Gardine išleido potvarkį, kad *Totorių tauta būtų pasirengusi pasiaukoti krašto gynybai, [...] kad tos tautos pulkininkai ir rotmistrai surašytų ginklus ir žmones*. Tuo metu LDK Priešakinės sargybos šeštojo pulko rotmistras Abraomas Skirmuntas (Abraham Skirmut) memorialu pasiūlė sulynginti krašte totorių ir kitos bajorijos pilietines teises. Tautos Aukščiausioji Taryba birželio 6-osios universalu tai padarė¹⁷⁸. Į laisvės karių, karių piliečių bendriją stojo ir Respublikos žydai: Kretingos žydo, buvusio Vilniaus vyskupo Ignoto Masalskio reikalų tvarkytojo Bereko Joselevičiaus (Berek Joselewicz, 1765–1809) suburtas žydų raitininkų pulkas narsiai gynė Varšuvos priemiestį Pragę.

Įsidėmėtina, kad net kovų už Respublikos išlikimą metais, deklaruojant abiejų tautų vienybę, nuolat buvo pabrėžiamas bei ginamas

¹⁷⁵ *Ibid.*, p. 355.

¹⁷⁶ Andrzej Woltanowski, *op. cit.*, p. 96, 101.

¹⁷⁷ Kristina Mačiulytė, *Kad Tėvynė gyvuotų...: XVIII amžiaus antrosios pusės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos proginiai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, p. 105–108; Julian Bartyś, *op. cit.*, p. 120.

¹⁷⁸ Arkadiusz Kołodziejczyk, „Udział Tatarów litewsko-polskich w powstaniu kościuszkowskim“, in: *Insurekcja kościuszkowska w dziejach i tradycji*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR, 2004, p. 147.

Lietuvos politinės bendruomenės savarankiškumas. Tokios pozicijos laikėsi visos LDK politinės stovyklos, tokią poziciją to meto seimelių instrukcijomis nuolat išsakė LDK bajorija, Lietuvos tauta. Iki valstybės žlugimo Vilnius buvo suvokiamas ir ginamas kaip tautos ir valstybės sostinė, kurioje bent dalį laiko privalęs gyventi valdovas. 1790-aisiais Vilniaus vaivadijos seimelis nurodė savo pasiuntiniams seime siekti, kad į Vilnių būtų perkeltas Tribunolas, o *Vilniaus pilis sutvarkyta taip, kad tiktų karaliaus rezidencijai*. Ir amžiaus pabaigoje seimeliuose Lietuva vadinta ne tik *mūsų provincija*, bet ir *mūsų respublika*¹⁷⁹. Gegužės 3-iosios konstitucijos šalininkams lietuviams ir jų lyderiui K. N. Sapiegai LDK politinio savarankiškumo netektis atrodė esanti daug didesnė Valdymo įstatymo blogybė nei tautos renkamo valdovo atsisakymas: būtent šiai, o ne kitoms Konstitucijos *klaidoms ištaisyti* reformų šalininkai lietuviai skyrė savo pastangas Ketverių metų seime. Prieš seimo *sąmokslininkus* ir *perversmininkus* stoję Targovicos konfederatai lietuviai taip pat visų pirma akcentavo *Lietuvių tautos* suverenumą. 1792-ųjų birželio 26-ąją išleistu universalu LDK konfederatų vadovas Simonas Kosakauskas teigė esąs *LDK lauko etmonas Lietuvių Tautos skelbimu* (*z Ogłoszenia Narodu Litewskiego*) ir šios tautos laisvių gynėjas, kvietė Lietuvos karius *pripažinti, jog esame ne kieno nors dvaro, ne seimo kariuomenė, bet Respublikos*, [sudarytos] *iš tautos, iš kurios gauname atlygį ir kurios esame išlaikomi, tad už tautos išsaugojimą ir jos laisves, o ne už popierių, primestą Gegužės trečiosios prievarta, ar kieno nors pasisavintos valdžios šmėklą mums pridera kautis ir lieti kraują*¹⁸⁰. S. Kosakausko valia tarp kitų būsimos Respublikos konstitucijos principų buvo įrašyta nuostata, jog *viskas, kas pastarojo seimo buvo padaryta unijai su Lietuva sugadinti, bus panaikinta*¹⁸¹.

¹⁷⁹ Mečislovas Jučas, *Lietuvos ir Lenkijos unija (XIV a. vid.–XIX a. pr.)*, Vilnius: Aidai, 2000, p. 301, 347–349.

¹⁸⁰ Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos susidarymas ir veikla 1792–1793 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, Vilnius, 2003, p. 109.

¹⁸¹ *Ibid.*, p. 137.

Vilniaus vaivadijos konfederatai reikalavo panaikinti Ketverių metų seimo sprendimus, dėl kurių *Lietuvių Tauta, iškilminga unijos sutartimi susieta su Lenkija, tapo tarytum užkariauta provincija, reiškiančia ne daugiau, nei pavergtieji kraštai, nes mato palaipsniui sulaužytas visas savo teises ir į Lenkiją perkeltas magistratūras*. 1792-ųjų rugpjūčio 14-ąją LDK laisvoji generalinė konfederacija savo universalu nurodė nedelsiant visas *Lietuvių magistratūras* kartu su *visais archyvais, tarnaujančiais Lietuvių Tautai*, ir *mūsų Lietuvių kariuomene* sugrąžinti iš Lenkijos į kraštą, nes, LDK valstybines tarnybas perkėlus į Varšuvą, *nėra piliečio, kuris nejaustų ir nepažintų tos Lietuvių Tautai padarytos skriaudos*. LDK konfederatai išties susigrąžino į savąją valstybę valdžios institucijas, kariuomenę ir archyvus¹⁸². Prieš S. Kosakausko ir Rusijos kariuomenės valdžią 1794-aisiais sukilę Lietuvos piliečiai nuosekliai rėmėsi *Lietuvių Tautos* savarankiškumo idėja, ją jungė su pagarba Gegužės 3-iosios konstitucijai. Lietuva į T. Kosciuškos sukilimą ėjo kaip suvereni politinė tauta: lietuviai, išviję rusų kariuomenę iš Vilniaus, nederindami savo veiksmų su Krokuvą patys sudarė LDK vyriausybę – *Vyresnybę Didelios Kunigaikštystės Lietuvos*, išsirinko Lietuvos kariuomenės vadą, lenkiškais ir lietuviškais atsišaukimais telkė kovai *Lietuvių Tautą*. Dėl lietuvių savarankiškumo sunerimus Lenkijos sukilėlių vadovybei, Vilniaus miesto prezidentas Antanas Tyzenhauzas laiške Varšuvos miesto prezidentui Ignacui Zakrzewskiiui paaiškino, kad Vilniuje paskelbtas ir lenkams rūpestį kelias *lietuvių aktas tapo bendru visos Lietuvos Aktu*, todėl jis ir negali sutapti su Krokuvos vaivadijos sukilėlių aktu, tačiau *mūsų Tauta, mūsų Taryba, visos deputacijos, kariuomenės komendantai ir kariuomenė esą visiškai pavaldūs aukščiausiam viršininkui Tadaui Kosčiuškai*¹⁸³. Kosciūška, net panaikinęs LDK sukilėlių vadovybės savarankiškumą ir nušalinęs Lietuvos kariuomenės vadą Jokūbą Jasinskį (Jakub Jasiński, 1759–1794), buvo priverstas derinti santykius su lietuviais. Birželio

¹⁸² *Ibid.*, p. 138, 144–147.

¹⁸³ Bartłomiej Szyndler, *op. cit.*, p. 137.

2-ąją jis kreipėsi į Lietuvą ir jos vadovus atskiru, lietuviškąjį patriotizmą žadinančiu ir sykiu lietuvių bei lenkų politinės tautos vienybę pabrėžiančiu atsišaukimu:

Lietuva! Mano kraštiečiai ir gentainiai! Gimiau jūsų žemėje, nuoširdžia meile mano tėvynei atsišaukia manyje ypatingas palankumas tiems, tarp kurių pradėjau gyvenimą. Į jus žvelgia visa Lenkija, laukia jūsų pilietinės energijos, o jūs prigluskite prie likusios tautos, kurios dalimi esate. [...] Šlovinga savo karingumu ir pilietiškumu Lietuva, ilgai buvusi nelaiminga dėl savo sūnų išdavysčių, pažadu tau stoti tarp jūsų, padėkoti už jūsų pasitikėjimą manimi, kai kariniai manevrai man [tai] leis.¹⁸⁴

„REIKIA BŪTI DORYBINGU
RESPUBLIKONU“

Lietuvių ir lenkų kovos dėl respublikos nesiliovė žlugus abiejų tautų valstybei. Šimtmečius kurtas ir iš kartos karton perduodamas pasakojimas apie laisvą respubliką XIX amžiaus pradžioje stipriai veikė krašto visuomenės lyderių ir pačios visuomenės pilietines pozicijas bei elgsenas. Po Kotrynos II mirties iš Peterburgo kalėjimo paleistas ir į Vakarų išvykęs Tadas Kosciuszka laiškuose, rašytuose savo bičiuliui Thomui Jeffersonui (1743–1826), 1801-aisiais išrinktam JAV prezidentu, stengėsi priminti pamatinius laisvos valstybės principus. Jais siūlė grįsti *Amerikos Respublikos* gyvenimą, kad ji būtų stipri ir gyvuotų ilgus metus, kad jos pavyzdžiu remdamasi kada nors prisikeltų ir lenkų bei lietuvių Respublika. *Linkiu Jungtinėms Amerikos Valstijoms tokio Prezidento, kurį Tavo asmenyje išsirinko. Tegu niekas daugiau neabejoja, kad respublikonizmas privalo būti neatskiriama sujungtas su garbingumu, taurumu ir skrupulingu teisingumu, ir kad žmogų labiau dera gerbti už jo dorybes ir žinias, nei dėl jo turtų*, – teigė Kosciuszka tik ką išrinktam Amerikos vadovui¹⁸⁵. Atitardamas XVIII amžiaus lietuvių

¹⁸⁴ *Ibid.*, p. 139.

¹⁸⁵ Tadeusz Kościuszko, Thomas Jefferson, *Korespondencja (1798–1817)*, wybrana i wstępem opatrzyla Izabella Rusinowa, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1976, p. 52–53.

ir lenkų respublikonams, tautos politinės laisvės, laisvos valstybės išsaugojimą jis visų pirma siejo su visuomenės švietimu ir siūlė JAV prezidentui pasirūpinti mokyklomis kaip respublikos pamatu ir taip *savo valdymo metais atnešti visai tautai stiprų bei pastovų gėrį*:

Norite savo respublikonišką valdymą visada turėti, bet kur garantijos, kad ši nuostata išliks, ypač po Tavo mirties? Jei nesuteiksite savo jaunimui deramo išsilavinimo, jei neprižiūrėsite visų civilinių mokyklų, jei neskirsite joms bendrų ir dabartinį valdymą atitinkančių taisyklių, jei neįsteigsite kiekvienoje provincijoje karo mokyklos, kurios ugdytiniai [...] savo žiniomis ir išsilavinimu sustiprintų kilnią idėją, kad reikia būti dorybingu respublikonu, šiandien Tau už nieką nelaiduoju. Toks valstybės vyras kaip Tu, toks kilnus ir šviesus, turi stengtis pažadinti savo tautą veikti vieningai ir suteikti jai tvirtą bei pagarbos vertą charakterį, kurio dabar nematyti. [...] myliu jus, esate vienintelė viso žmoniškumo viltis, ir norėčiau, kad būtumėte pavyzdžiu būsimiems amžiams.¹⁸⁶

Vėliau kitame laiške kartuoja:

Kas vis dėlto mane įtikins, kad jūsų respublikoniškas valdymas ilgai išsilaikys, jei jaunimo ugdymas nebus paremtas tvirtu respublikoniškų principų pagrindu, morale ir teisingumu bei paties Kongreso priežiūra... [...] Jei sustiprinsi tuos dalykus [visuomenės papročius ir dorybes] skrupulingai prižiūrimu švietimu, tuomet Tavo tikslas bus pasiektas ir Tavo kraštas duos didvyrių daugiau nei Graikija ir išmintingesnių nei Roma.¹⁸⁷

Piliečių dorybe pagrįstos graikų ir romėnų respublikos, buvusios sektinu pavyzdžiu lietuviams bei lenkams, tokiu pavyzdžiu nurodomos ir laisvą valstybę kuriantiems amerikiečiams. Didžiausią pavojų laisvai valstybei, Kosciuškos teigimu, kelianti korupcija. Laisvą tautą greičiausiai korumpuoti galinti jos atstovų Kongrese nekontroliuojama prezidento valdžia:

Visada reikia bijoti ambicijos prezidento, kuris, naudodamasis pinigų ir pareigų įtaka, gali pakeisti santvarkos esmę... [...] Pavyzdžių netrūksta, ir pasakykime atvirai liūdną bei atšiaurią tiesą, kad ištis visus žmones galima papirkti.¹⁸⁸

¹⁸⁶ *Ibid.*, p. 62–63.

¹⁸⁷ *Ibid.*, p. 100.

¹⁸⁸ *Ibid.*, p. 84.

Vienintelis būdas korupcijos ir prezidento savivalės grėsmei įveikti – Kongreso prižiūrimas visos tautos, ypač karių, pilietinis švietimas ir pilietinę dorybę branginantis bei skatinantis viešasis valstybės gyvenimas. Kaip Rousseau lenkams ir lietuviams, taip Kosciuszka amerikiečiams siūlė pasirūpinti, kad piliečių dorybės, jų tarnavimas bendram gėriui būtų Respublikoje viešai vertinamas. *Manyčiau, kad dera pas jus padaryti tai, ką norėjau padaryti savo tėvynėje – įvesti respublikonišką žymenį: plaketę iš aukso, sidabro ir geležies, siuvamą prie munduro, kaip praktikuojama Europoje riterių ordinuose, bet [teikiama] už kitus dalykus, pavyzdžiui tiems, kurie parodė daugiau ištikimybės respublikoniškam valdymui, daugiau teisingumo, kilnumo, nesavanaudiškumo, meilės gentainiams; [teikiama] už atradimus menuose ir moksluose, o ypač žemės ūkyje; pagaliau – už visas visuomenines dorybes ir teigiamybes, kurios vienintelės turėtų skirti mus vienus nuo kitų*¹⁸⁹, – siūlė lietuvių ir lenkų respublikonas savo tėvynėje nespėtus įgyvendinti projektus Th. Jeffersonui.

XIX amžiaus pradžioje, Aleksandro I sušvelnintos carinės priklausomybės metais, ištikimybė laisvos Respublikos idealams pabrėžtinai demonstruota Lietuvos viešajame gyvenime. 1817-ųjų lapkritį ir gruodį visoje buvusioje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje – Vilniuje, Trakuose, Kaune, Naugarduke, Vilkmėrgėje (Ukmergėje), Valkaviske, Kėdainiuose – visų luomų gyventojai atidavė pagarbą mirusiam *savo gentainiui* Tadaui Kosciuskai. Vilniaus Šv. Kazimiero bažnyčioje, kurioje dvi dienas vyko gedulingos pamaldos bei iškilmės, stovėjo dailininko Jono Rustemo (Jan Rustem, 1762–1835) sukurtas katafalkas su granitine piramidės formos kolona, o joje – aukso raidėmis lotyniškai išreikšta *dėkingiausias Tėvynės pagarba laisvės ir Respublikos gelbėtojui bei gynėjui*, greta išrašytas lenkiškas eilėraštis skelbė: *Žlugome – o jis neleido mums žlugti be šlovės*¹⁹⁰. Šioje bažnyčioje pirmąją iškilmų dieną, išsyk po Mišių ir pamokslo, kalbą, *sugraudinusių tiek*

¹⁸⁹ *Ibid.*, p. 85.

¹⁹⁰ *Zbior mów w roznych mieyscach mianych oraz opisow obchodu załobnego nabozenstwa po zgonie ś. p. Tadeusza Kościuszki*, W Wilnie: U Alexandra Zołkowskiego w Drukarni XX. Pijarów, 1818, p. 11–12, 15.

kalbėtoją, tiek klausytojus, pasakė Trakų pavieto maršalas Mykolas Juozapas Römeris (Michał Józef Römer, 1778–1853):

Broliai! Lietuviai! Stovime prie kapo, sukurto mūsų nemirtingajam Tadu Kosciuskai atminti. [...] Tikra meilė – kitas, amžių nesunaikinamas paminklas – yra vienintelė jam [atiduodama] mūsų pagarba, kuri brolių sielose niekada nesiliaus gyvavusi. Juk kai panorės tėvai ir motinos savo vaikus prie dorybių paraginti ar mokytojai savo mokiniams tėvynės meilę įkvėpti, ar vadai karių rikiuotes mūšiu paskatinti, kur dar, jei ne Tado Kosciuskos darbuose ir gyvenime, jie atras gentainiams nuostabiausią pavyzdį? Paliko jis mūsų tautai garbę ir pasididžiavimą. [...] Lietuvoje gimęs bajoras [...] kovojo už tėvų žemės laisvę ir vientisumą. Būdamas Washingtono ginklo draugas išmoko, kaip būti laisvės ir prigimtinių žmogaus teisių gynėju. [...] Nemirtingoji dvasia, kurios didis vardas visada bus minimas su pagarba! Pažvelk! Tai lietuviai, tavo kraštiečiai, [...] norėjo Tau [paprasto bajoro kalba] parodyti tikrą ir neblėstančią brolių meilę [...] Priimk maloniai šį paprastą, iš Tėvynės gėlių nupintą lietuvišką vainiką ir pridėk jį prie laurų, kuriais visas pasaulis garbingus Tavo smilkinius puošia! Išėkis amžinai gentainių širdyse!¹⁹¹

Vilniaus Evangelikų bažnyčioje pamokslą sakęs evangelikų reformatų kunigas Aleksandras Labovskis (Alexander Łabowski) dėkojo *bendrapiliečiui ir gentainiui* Tadu Kosciuskai už palikuonims sekti paliktą *tikrojo patriotizmo pavyzdį*. Pasak jo, *tikras patriotas gyvena visiems, kad ir labiausiai jie skirtųsi kalba, nuomone ir religija. Niekas, jei tik myli savo Tėvynę, nėra atskirtas nuo jo* [tikrojo patrioto] *palankumo. Atskiri luomai jo darbų neriboja, visi valstybės nariai yra jo broliai*. Kosciuska buvęs tikras patriotas, nes gynė savo krašto *artojų žmonių teises, paskelbė visuotinę laisvę žmonėms artojams*¹⁹². Vilniaus žydai susirinko *melstis už generolo Kosciuskos sielą į didžiąją mokyklą*: čia griežiant aštuonioms muzikantų poroms kantorius giedojo Kosciuskai skirtą hebrajiška giesmė¹⁹³. Musulmonai gedulingas pamaldas laikė savo mečetėje Lukiškėse: jose dalyvavo Vilniaus gubernijos valdžia, lietuvių bajorijos vadovai, *žymiausias damos, katalikų kunigai, aukšto rango*

¹⁹¹ *Ibid.*, p. 11, 32–38.

¹⁹² *Ibid.*, p. 57–61.

¹⁹³ *Ibid.*, p. 77–80.

totorių tautos karininkai bei kunigaikščiai. Mula Danielius Šablovskis (Daniel Szabłowski) kreipėsi į susirinkusius lenkiškai:

Broliai musulmonai! Garbingieji šios Tėvynės, kurioje gyvenate, sūnūs! Nereikia jums minėti neapsakomų didžio vyro Tado Kosciuškos dorybių, narsos ir nuopelnų, nes jo vadovaujami tai matėte ir kartu su juo kovėtės už tėvynę.¹⁹⁴

Naugarduke vykusiose iškilmėse kapela atliko gedulingą muziką, kurią specialiai sukūrė buvęs Lietuvos kariuomenės karininkas ponas Slevinskis (Slewiński), tarnavęs Kosciuškos būriuose. Vilkmergės bažnyčioje greta padėto antkapinio akmenis ir jį puošusių Lietuvos bei Karalystės herbų *kaip vado karo žygių liudininkai* stovėjo už piliečių lėšas senomis uniformomis aprengti karo invalidai. Buvęs Vilkmergės miesto burmistras Martynas Mackevičius (Marcin Mackiewicz), sakęs kalbą *gausios miestiečių ir žemdirbių klasės vardu*, vadino Kosciušką *žmonių pripažintu liaudies tėvu, žmoniškumo draugu* ir kreipdamasis į jį teigė: *Tavo atminimas niekada neišnyks. Milijonai žmonių jį perduos savo palikuonims, o būsimos kartos bus laiminamos tavo vardu*. Vilkmergėje gedulingų apeigų metu surinktas piliečių aukas buvo pavesta klebonams išdalinti vargstančioms T. Kosciuškos sukilime žuvusių karių našlėms ir jų vaikams. Kėdainiuose vykusias gedulingas apeigas žymia lėšų dalimi parėmė miesto žydai. Visuose Lietuvos miestuose ta proga sakyti pamokslai ir kalbos kėlė LDK saulėlydyje sukilėlių gintus tautos laisvės ir garbės, pilietinės dorybės ir ištikimybės tėvynei idealus. Anot Kauno Bernardinų bažnyčioje kalbėjusio buvusio Abiejų tautų policijos komisijos komisaro Juozapo Fergiso (Józef Fergiss), Kosciuška, nors nepajėgęs išgelbėti tėvynės, padovanojęs jai *nuostabią žūtį*: mat įrodęs, jog Respublikos pilietis *nori ir moka mirti už tėvynę*. Sukilimo vado kova už tautos laisvę pamoksluose bei kalbose šlovinta kaip būsimų kartų patriotizmo ir dorybių šaltinis¹⁹⁵. Dalis tekstų siejo Kosciušką su naujųjų laikų – apšviestuoju – patriotizmu, su šio

¹⁹⁴ *Ibid.*, p. 75–76.

¹⁹⁵ *Ibid.*, p. 86, 131, 135–136, 142, 144.

patriotizmo gintomis žmonių prigimtiniėmis teisėmis ir laisvėmis, su jo išpažinta atviraluomės, daugiakultūrinės ir daugiakonfesinės tautos samprata. Skirtingų luomų, tautybių ir tikėjimų Lietuvos gyventojus sutelkusios gedulingos išklmės liudijo, kad pilietinės tautos, pilietinės visuomenės samprata buvo įgijusi krašto žmonių santykius kuriančios, bendrą ateitį projektuojančios galios.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

XVIII amžiaus antrojoje pusėje Lenkijos-Lietuvos valstybėje vykusias politinio ir kultūrinio gyvenimo permainas galima interpretuoti kaip pilietines kovas dėl Respublikos – dėl jos išsaugojimo ir patobulinimo. Svarbi šių kovų priemonė buvo polemė ir proginė raštija, politinė publicistika. To meto šalies literatūra ne tik perima Apšvietos idėjas, bet ir atsigręžia į Lietuvos bei Lenkijos politinės minties tradiciją, ją aktualizuoja ir perinterpretuoja. XVIII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tekstuose grįžtama prie XVI amžiuje svarstytų klausimų: tautos ir luomų sampratos, valstiečių ir miestiečių būklės bei jų teisių, bajorijos laisvių ir savivalės, valdymo reformų.

XVI–XVII amžiais kurtą Lietuvos Respublikos doktriną Apšvietos tekstai papildė naujais aspektais. Greta tradicinės bajorų respublikos ideologijos, Lietuvoje grįstos lietuvių bajorų kilmės iš romėnų mitu, išryškėja ir moderni visų luomų piliečius jungiančios respublikos samprata.

Baro ir Targovicos konfederacijų tekstus, Ketverių metų seimo ir Tado Kosciuškos sukilimo publicistiką jungia ta pati laisvos respublikos išsaugojimo problematika bei žlungančios tėvynės gelbėjimo retorika. Skiria šiuos tekstus skirtingos laisvės sampratos, skirtingi požiūriai į respubliką. Iki pat LDK saulėlydžio išlieka ryški savarankiškos Lietuvos tautos, Lietuvos Respublikos projekcija. Respublikos idealai saugomi bei viešai ginami ir žlugus abiejų tautų valstybei.

Įteikta: 2007-12-22
Priimta: 2007-12-30

Darius Kuolys

STRUGGLE FOR REPUBLIC:
THE EXPERIENCE OF THE END
OF GREAT DUCHY OF LITHUANIA

Summary

In the second half of the 18th century, the changes taking place in the Polish-Lithuanian State, can be interpreted as a civil struggle for republic – for both its preservation and improvement. An important means of this struggle was polemic and occasional literature as well as political journalism. The literature of the Great Duchy of that time not only adopted the ideas of the Enlightenment, but also actualized and reinterpreted them. The works of the second half of the 18th century again raised the issues which had been debated in the 16th century: the concepts of nation and social classes, the rights of peasants and townsmen, the freedom and licence of nobility, the independence of the Lithuanian State. These texts added new aspects to the doctrine of the Lithuanian Republic, created in the 16–17th centuries. In addition to the traditional ideology of aristocratic republic, which in Lithuania was based on the myth of the origin of the Lithuanian nobles from the Romans, the conception of republic that would unite the citizens off all classes also emerged.

A Polish translation of De Republica emendanda (1551), a work by a Polish publicist Andrzej Frycz Modrzewski that disapproved of the licence of aristocracy and spoke in favor of the juridical equality of social classes, was reprinted in the Great Duchy of Lithuania in 1770. The original translation had been published in Lithuania as early as 1577. *Considérations sur le Gouvernement de Pologne et sur sa Réformation projetée* (1771), a work by Jean-Jacques Rousseau that proposed to reform the Republic of Two People giving citizens' rights to peasants and townsmen, was translated into Polish in Lithuania. Mykolas Pranciškus Karpavičius (Karpowicz) in his sermons of the end of the 18th century expanded and forwarded the ideas of the motherland's salvation that had been proposed by the first Rector of Vilnius University Piotr Skarga. The texts of the confederations

of Bar and Targowica as well as the publicistics of the Four-Year Diet and the uprising of Tadeusz Kosciuszko all share the same issues of the preservation of free republic and the rhetorics of the falling motherland's salvation. However, these texts differ in their concept of freedom and views on republic. The projection of the independent Lithuanian nation, the Lithuanian republic, remained in existence until the sunset of the Great Duchy of Lithuania.